HISTORY REVEALED
Bringing the past to life

ІСТОРІЯ

НОВИЙ ПОГЛЯД

КОЛИ МИНУЛЕ ОЖИВАЄ
ВИПУСК 8–9 / СЕРПЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 2019

ВЕРСАЛЬ
Світ, збудований королем

ДП «Бурда-Украина»
www.burda.ua

Секретна місія КАПІТАНА КУКА

Виконати доручення Адміралтейства міг він один, мореплавець і дослідник

ЗЕНОБІЯ, ЦАРИЦЯ-ВОЇН
Жінка, котра повстала проти Риму

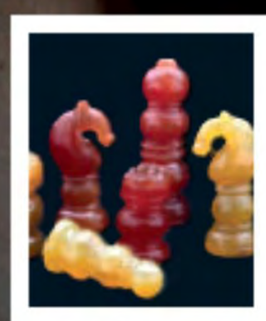

УЛЮБЛЕНІ ІГРИ ЛЮДСТВА
У які ігри грали древні?

СМЕРТЬ ЧЕМПІОНА
як причина заборонити допінг

МАЛОВІДОМІ ФАКТИ • ВАЖЛИВІ ВІДКРИТТЯ • АРХІВНІ ФОТО

НЕ ПРОПУСТІТЬ ЖОДНОГО ВИПУСКУ ЖУРНАЛУ

ІСТОРІЯ

НОВИЙ ПОГЛЯД

ЗРУЧНА ПЕРЕДПЛАТА ОНЛАЙН

Зайдіть на сайт
www.portmone.com
або відскануйте QR-код

Передплатний індекс 91887

СЕРПЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 2019

ПОДІЇ І ЛЮДИ

22

ВІДКРИТТЯ КАПІТАНА КУКА

Плисти не знати куди, знайти те, чого може й не бути

64

Що вбило Тома Сімпсона, улюбленця публіки і тренерів?

60

Про царицю Зенобію лишилося мало згадок. Рим постарався, аби ця непокірна зникла

76

Калейдоскоп цікавих питань і відповідей

50

Зруйнований союзницькою авіацією Берлін: як це було?

70

Трудове братство, досвід якого вивчала Європа, але так і не зуміла повторити

КАПСУЛА ЧАСУ

Старий репортаж
Фото з історією 4

Факти, теорії, викриття
Новини науки історії 8

Пам'ятні моменти
Час події — серпень, вересень 12

Відлуння оповіді про...
...колготки, звичний нині предмет жіночої білизни 14

Цікавий факт
Хто придумав шоколад 16

Зі сторінок газет
Аварія шатла Challenger 18

Зі сховків та архівів
Доктор Флемінг відкриває перший антибіотик 20

ШИРОКИМИ МАЗКАМИ

Рушаючи у подорож, капітан Кук іще не знав, що мусить знайти те, в існування чого багато хто не вірив 22

10 неперевершених
...ігор, у які грали древні 32

Портрет епохи
Версаль: світ, створений Королем-Сонцем 34

Викриття
Війна між Сальвадором і Гондурасом: невже її причиною був футбол? 41

Бойовий листок
Кому насправді слід було боятися організації під назвою СМЕРШ? 46

Фотосвідчення
Берлін, якого не лишилося 50

Викриття
Розправа біля струмка Вундед-Ні: найганебніший злочин 54

Творці історії
Її звали Зенобія, цариця Пальміри. Вона повстала проти Риму 60

Світ спорту
Смерть Тома Сімпсона на Tour de France змусила світ переглянути ставлення до допінгу 64

Українські етюди
Хрестовоздвиженське трудове братство на Чернігівщині: ідеальний світ труда і віри, створений за покликом душі. Досвід його вивчали, але не повторили 70

Q&A

Запитаємо експерта
Неочевидні відповіді на прості питання 76

ТУТ & ЗАРАЗ

Скарбниця нації
Козацькі могили 80

Побіжний фотонарис 82

У наступному номері 83

ALAMY, AKG IMAGES, GETTY, MOVIE STILLS

ВІДТЕПЕР ПЕРЕДПЛАТУ НА ЖУРНАЛ МОЖНА ОФОРМИТИ ОНЛАЙН:
ЗАЙДІТЬ НА САЙТ WWW.PORTMONE.COM.UA
(У РОЗДІЛ «ПЕРЕДПЛАТА НА ПЕРІОДИКУ») АБО ВІДСКАНУЙТЕ QR-КОД.
ПЕРЕДПЛАТНИЙ ІНДЕКС ЖУРНАЛУ «ІСТОРІЯ. НОВИЙ ПОГЛЯД» 91887

ПЕРЕДПЛАТА ОНЛАЙН:

КАПСУЛА ЧАСУ

ЦЕЙ МІСЯЦЬ В ІСТОРІЇ

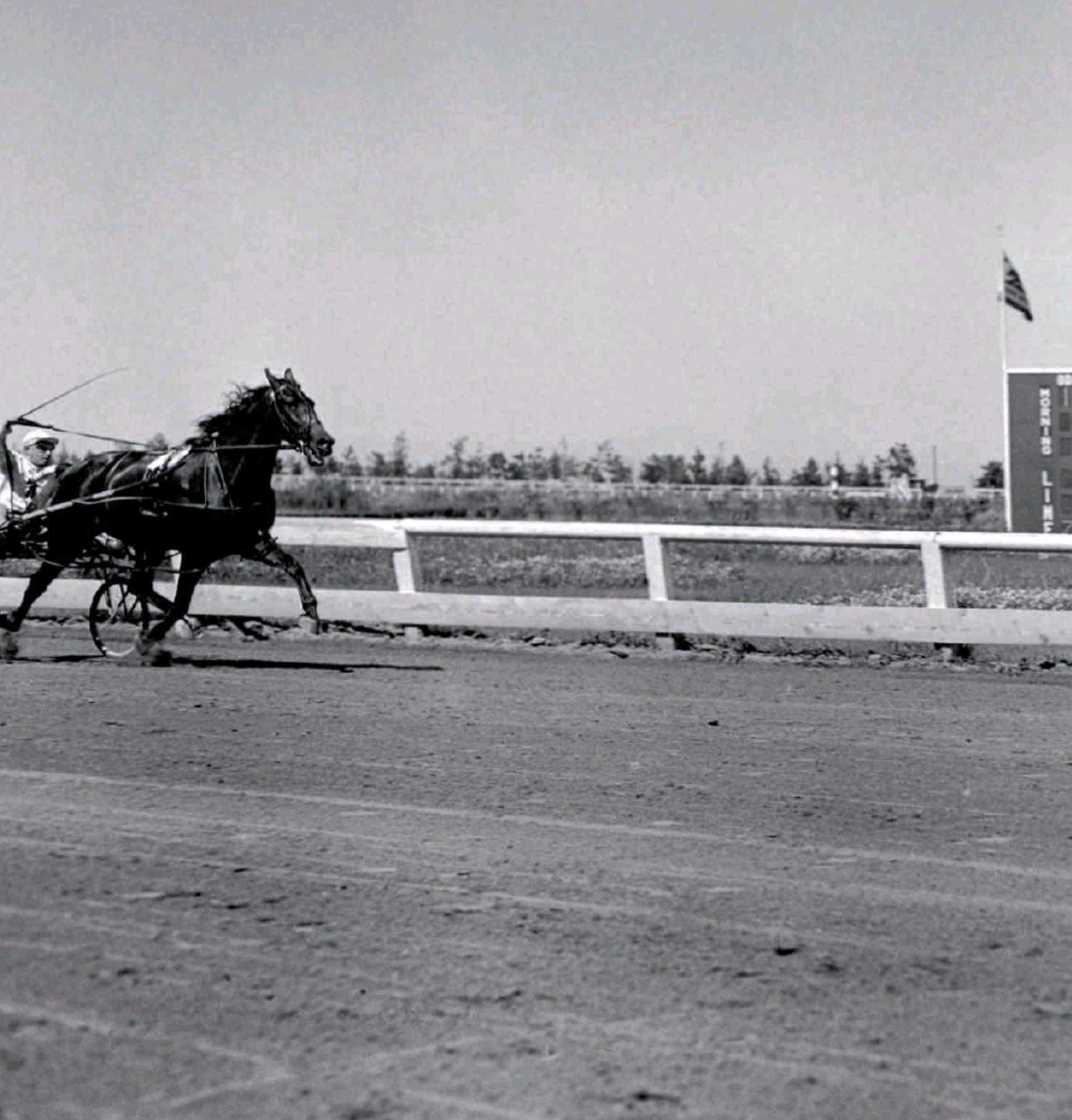

1948
НЕЛЮДСЬКІ ПЕРЕГОНИ

Джессі Оуенс, чотириразовий олімпійський чемпіон, вийшов на забіг зі скакуном. Це могло б виглядати як видовищне змагання задля розваги, та насправді для цих перегонів були вагоміші причини. Оуенс, один з найсильніших атлетів свого часу, завдав нищівного удару гітлерівській теорії про вищість арійської раси, коли на Олімпіаді у Берліні у 1936 році узяв золото у двох дистанціях, естафеті та стрибках у довжину. Так, він став героєм! Але не в Штатах, де тоді процвітав расизм. Оуенса було відсторонено від низки змагань, роботи не було. Участь у вбивчому забігу могла принаймні на якийсь час дозволити подолати злидні.

GETTY

КАПСУЛА ЧАСУ

ЦЕЙ МІСЯЦЬ В ІСТОРІЇ

1953
НА ВЕРШИНІ СВІТУ

Майже рівно опівдні 29 травня 1953 року новозеландець Едмунд Хілларі та непальський шерпа Тенцинг Норгей першими у світі підкорили найвищу вершину Землі — Еверест. Загалом вони перебували на вершині близько 15 хвилин, і то були 15 хвилин слави.

Величну гору вже не раз намагалися підкорити, і для Тенцинга це теж була не перша спроба: у 1952-му він піднімався на Еверест у складі швейцарської експедиції, але тоді штурмовий загін мусив повернути назад через вкрай несприятливі погодні умови. А от британська експедиція під керівництвом Джона Ханта своєї мети таки досягла.

ТАКИЙ ЖОРСТОКИЙ СВІТ

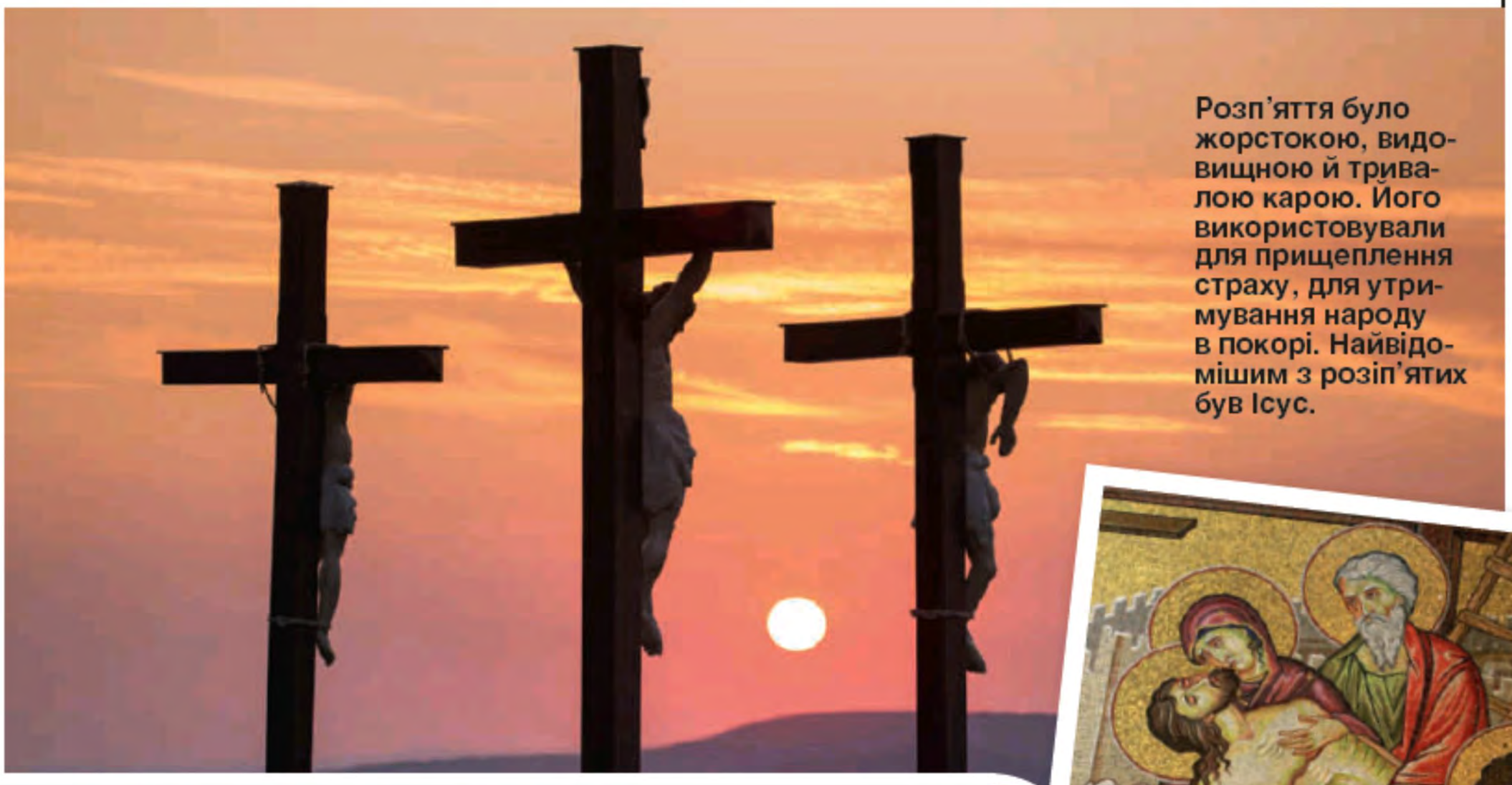

Розп'яття було жорстокою, видовищною й тривалою карою. Його використовували для прищеплення страху, для утримування народу в покорі. Найвідомішим з розіп'ятих був Ісус.

УЧЕНІ ДІЗНАЛИСЯ, ЯК ПОМИРАЛИ НА ХРЕСТІ

Попри численні згадки про страту злочинців шляхом розп'яття на хресті за всі часи виявлено лише другу жертву цих жорстоких тортур.

Рідкісну знахідку зроблено в Італії, поблизу Венеції. Тіло, знайдене в 2007 році, ретельно дослідили фахівці Університетів Феррари та Флоренції. П'яткова кістка досліджуваного була зламана, сліди її зростання відсутні. Характерні ушкодження дозволяють припустити, що перелому було завдано гострим довгастим предметом, простіше кажучи, гвіздком. Тіло було поховане просто в землі, без труни — так за давніми звичаями ховали в'язнів. Генетичне дослідження показало, що чоловікові на момент страти було близько 30 років, судячи з низки ознак, за життя він був дуже худий, а це може свідчити про те, що він був рабом.

Визначити, що людину було страчено саме шляхом розп'яття, довелі складно. У ґрунті без труни, без будь-якого захисту людське тіло швидко розкладається. Можна було б сподіватися виявити у тілі чи поряд з ним гвіздки, але ні: схоже, їх забирали, щоб використати повторно.

Розпинали приречених, прибиваючи до дерев'яного хреста в районі зап'ястків і п'яток. Смерть була повільна й тяжка, людина гинула від крововтрати, зупинки серця або больового шоку. Розп'яття було звичним способом покарання у Римській імперії. Саме таким чином, як свідчать джерела, було у 71 р. до н. е. страчено 6000 рабів, котрі приєдналися до повстання Спартака. Та подібний спосіб позбавлення життя застосовувався й раніше. Александр Македонський розіп'яв на хрестах усіх, хто вижив під час осади фінікійського міста Тір у 332 р. до н. е.

ТЕОРІЇ, ВИКРИТТЯ

інноваційні технології дозволяють нам ретельніше
Можливо, у чомусь древні були досконаліші?..

ВИЯВЛЕНЕ НАЙДАВНІШЕ ЗАТОНУЛЕ СУДНО

Торговий корабель часів Сократа й Діогена зберегло у своїх водах Чорне море.

Знайдене судно дуже подібне до зображення з античної вази.
НА ФОТО: Фрагмент розпису вази. Одісей, проходячи повз острів сирен, наказав прив'язати себе до мачти, щоб вберегтися від їх чар.

НОВЕ ПРО ЕЛЛАДУ

За 80 кілометрів від берегів болгарського міста Бургас на глибині понад 2000 метрів команда науковців з Болгарії та Великобританії виявила затоплений корабель, подібний до яких раніше можна було побачити лише на розписах давньогрецьких ваз чи кубків.
Це еллінське торгове судно, збудоване понад 2400 років тому. Через надзвичайно низький вміст кисню у глибинних шарах вод Чорного моря корабель прекрасно зберігся. Не зашкодили йому й дайвери — шукачі скарбів, оскільки просто не зуміли дістатися на таку глибину. Дослідники за допомогою двох глибоководних телекерованих апаратів отримали зображення судна у 3D-форматі та взяли зразки з поверхні для проведення радіовуглецевого аналізу. Це дозволило визначити вік знахідки: корабель ходив морями у часи Діогена! Такі кораблі, як пояснив професор Йон Адамс з Університету Саутгемптона, курсували вздовж узбережжя між грецькими островами й середземноморськими колоніями. Знахідка, безперечно, дозволить краще вивчити особливості суднобудування та мореплавства стародавнього світу, розкриє тонкощі тодішніх технологій, окремі деталі торговельних стосунків і, цілком можливо, кардинально змінить наші уявлення про ці роди діяльності. Учені досі не можуть точно сказати, чи перевозило затонуле судно вантаж і, якщо так, що саме було на його борту, адже досі не мали змоги обстежити його зсередини. На це, наголошують дослідники, знадобиться час.

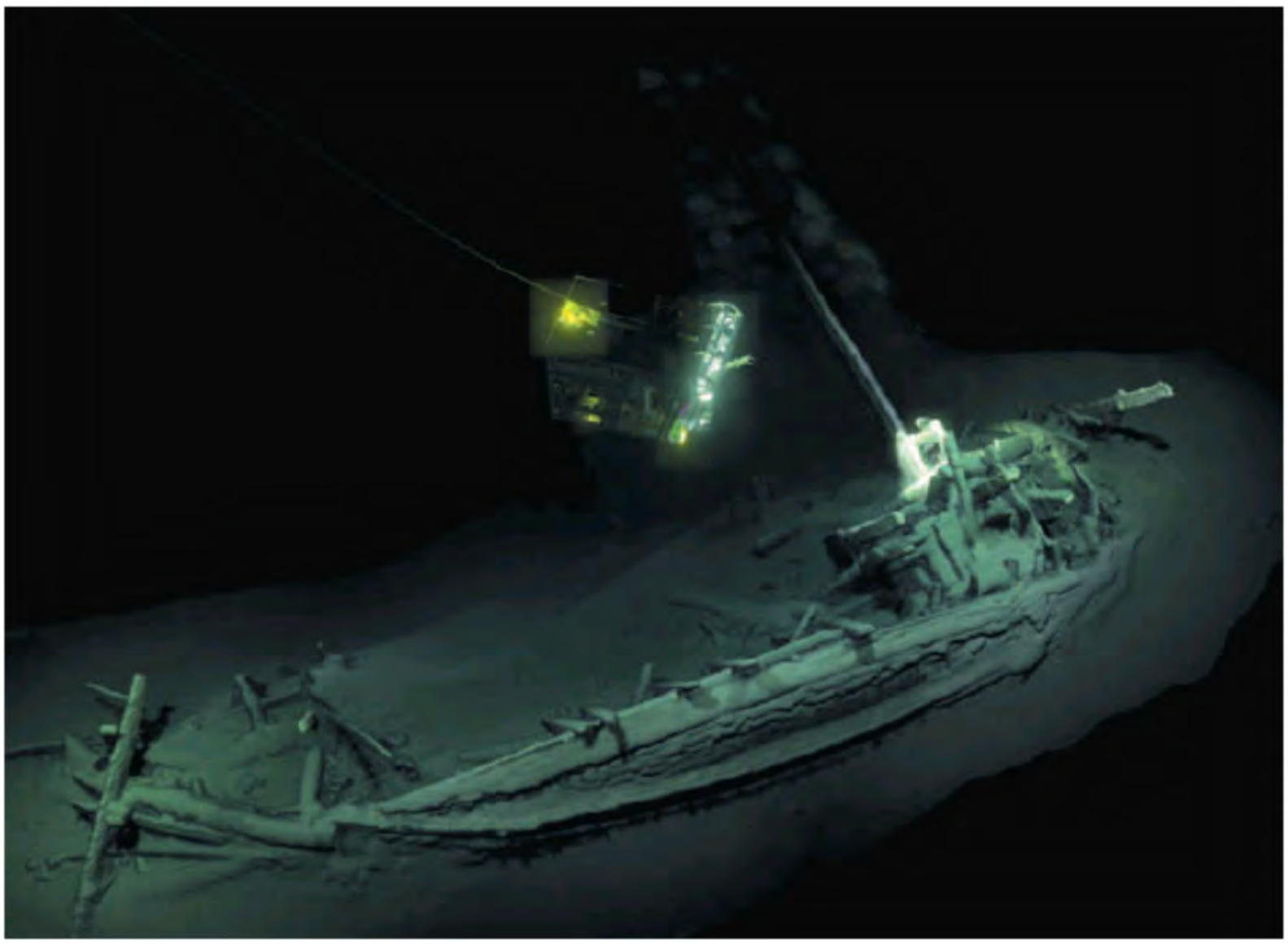

Виявлений у Чорному морі корабель — знахідка унікальна. В музеї Гехта у Хайфському університеті Ізраїлю вже зберігається корабель, датований V ст. до н. е., та він у куди гіршому стані.
За останні кілька років ця сама наукова експедиція виявила близько семи десятків суден різних епох. Серед цікавих знахідок — торгові кораблі Римської імперії та судна козацького торгового флоту XVII ст.

ЗВИТКИ МЕРТВОГО МОРЯ ВИЯВИЛИСЯ ПІДРОБКОЮ?

Проблемні об'єкти вилучено з експозиції Музею Біблії.

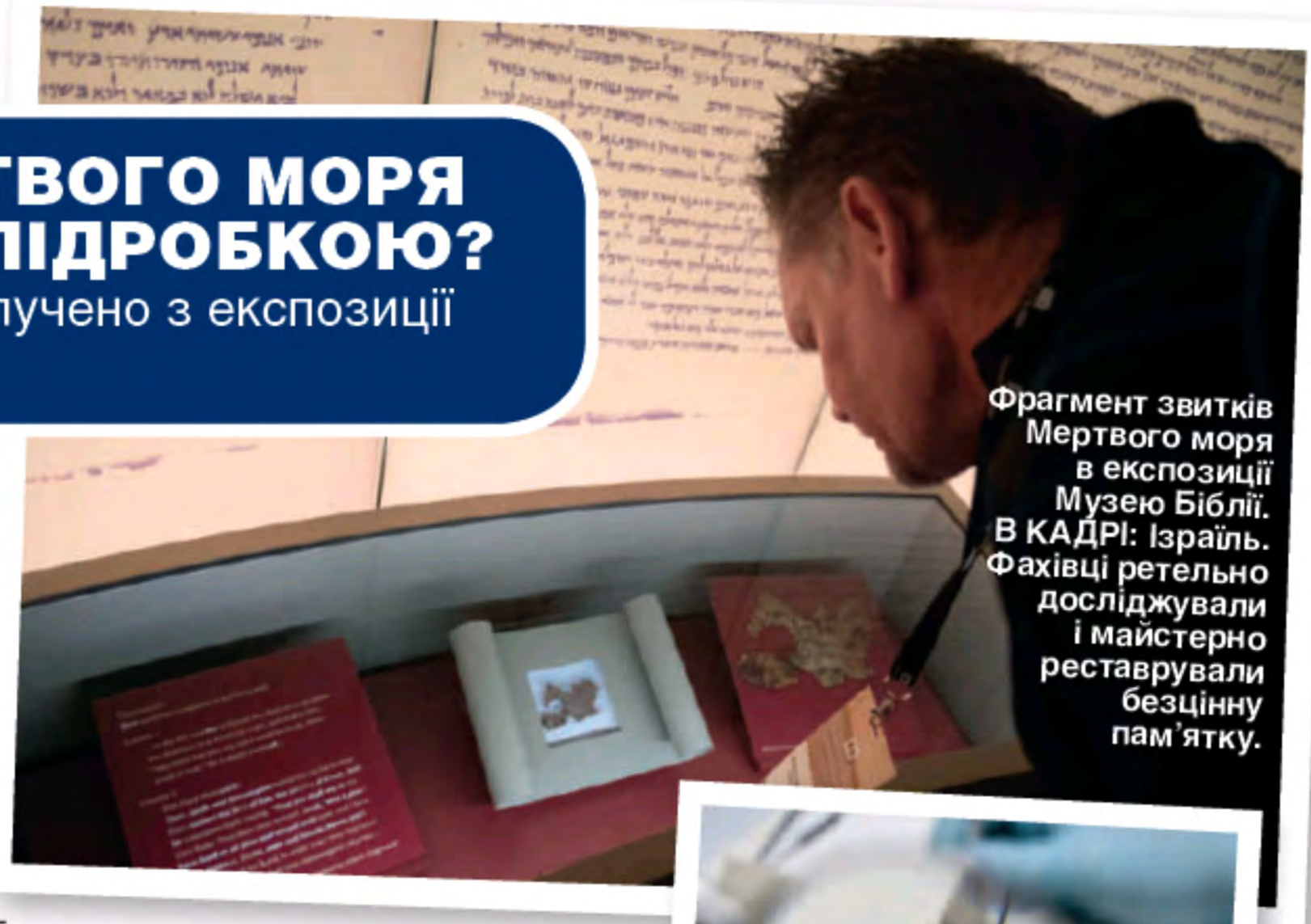

Фрагмент звитків Мертвого моря в експозиції Музею Біблії. В КАДРІ: Ізраїль. Фахівці ретельно досліджували і майстерно реставрували безцінну пам'ятку.

Тільки не робіть передчасних висновків: ідеться про п'ять фрагментів Кумранських рукописів, або звитків Мертвого моря, котрі експонувалися у Музеї Біблії у Вашингтоні, США. Історія документів така. Понад 800 манускриптів на папірусі та шкірі було виявлено у 1947–1956 роках у печерах Кумрана, ваді Мурабба'ат та Хірбет-Мірде. Записи, як дійшли висновку учені, було зроблено членами єврейської общини, котра проживала у цих місцях зі 150 року до н. е. по 70 рік н. е.; вони надзвичайно цінні, оскільки містять найдавніші згадки про Святе письмо, а також є пам'яткою єврейської писемності. Більшість знахідок перебуває в Ізраїлі, та частину було передано музейним установам інших країн. Зокрема американський Музей Біблії до недавнього часу пишався наявністю 16 фрагментів безцінних рукописів. Однак у якийсь момент автентичність п'яти з фрагментів викликала сумніви, і їх було передано для перевірки німецьким експертам. Рентгеноспектральний аналіз та дослідження матеріалів показали «невідповідність зразків заявленому віку». Проблемні артефакти з експозиції музею вилучили і на їх місці виставили інші фрагменти Кумранських рукописів, автентичність яких не викликає сумнівів. Принаймні на сьогоднішній день...

ШІСТЬ ЗНАМЕНИТИХ ПІДРОБОК

1 КАЛАВЕРАСЬКИЙ ЧЕРЕП

Знайдений у шахтах Каліфорнії в 1866-му. Він начебто доводив існування у цих місцях першої людини в Північній Америці. А незабаром шахтарі зізналися, що підклали череп, аби пожартувати над вченими.

2 ПЕРСЬКА ЦАРІВНА

Знайдену у Пакистані мумію віком бл. 2000 років ідентифікували як дочку царя Ксеркса. Та згодом виявилося, що це — невідома жінка, убита кількома роками раніше за царівну.

3 ЧОЛОВІК З ПІЛТДАУНА

Фрагменти черепа «представника зниклої ланки еволюції» в 1912 р. виявили у гравійному кар'єрі Пілтдауна (Англія). Знахідка виявилася підробкою: у людську щелепу було підсаджено зуби орангутанга.

4 ТІАРА САЙТАФЕРНА

Тіару в 1896 році придбав Лувр (Франція) як коштовність, що належала скіфському цареві Сайтаферну. Насправді ж прикрасу виготовив у 1894 р. талановитий одеський ювелір Ізраїль Рухомовський.

5 ЩОДЕННИКИ ГІТЛЕРА

Мемуари лідера нацистів Адольфа Гітлера було опубліковано у 1983-му. Первинні перевірки документи успішно пройшли, та під час прискіпливішого аналізу, який не забарився, виявилися підробкою.

6 ЕТРУСЬКІ ВОЇНИ

Теракотові скульптурки етруських воїнів експонувалися в 1933–60 рр. у Метрополітен-музеї. Та під час чергового дослідження виявилось, що вони містять марганець — метал, який етруски не використовували.

ART GALLERY OF ONTARIO (AGO) X 1, K. FAVRILOV/ ANTIQUITY 2018 X1, ALAMY X3, GETTY X5

ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ

ПОДАЙТЕ НЮХАЛЬНОЇ СОЛІ!

Тендітні пані й панночки (та й деякі надчутливі чоловіки) галантного століття не мислили свого існування без цього неймовірно дієвого засобу першої допомоги.

Маргеріт Жерар. «Погані новини», 1804 р.

Відкрийте котрийсь із романів XVIII–XIX століття — і мало не на перших сторінках знайдете сцену, в якій вразлива трепетна особа (подекуди стать не має значення) втрачає свідомість — через жахливе хвилювання, надмір вражень, від страху, захвату, задухи... Стражденному створінню тієї ж миті служниця, компаньйонка, вірний друг підносять до носа флакончик нюхальної солі. Цілком імовірно, що точнісінько такий, як зображений на цьому фото, хоча форм і видів цієї тари існувало безліч, адже і попит був чималий. Робили такі флакончики з найрізноманітніших матеріалів, оздоблювали найвигадливішими техніками. Та всі вони мали одну спільну рису: щільний, майже герметичний корок, що вберігав від вивітрювання безцінний рятівний аромат. Втім, щодо аромату... Нюхальні солі мали далеко не найприємніший запах. Як правило, головним їх складником був карбонат амонію, більш відомий нині у розчині як нашатирний спирт, а вже до нього додавалися ароматичні олії — лавандова, фіалкова, лимонна... *«Вдихніть-бо, люба! Зараз вам стане краще!»* І ставало! Хоча найчастіше достатньо було б послабити надто тугу шнурівку корсета, котрий перекривав дихання.

НОВЕ ПРО ЛЮДИНУ

Віднайдено ще одну ланку людської еволюції. Імовірно, наші уявлення про древній світ скоро зміняться.

Новознайденого представника людської раси названо *Homo luzonensis.* У печері Кальяо, що на острові Лусон Філіппінського архіпелагу знайдено кістки щонайменше двох дорослих і одного підлітка. Вік знахідок коливається від 50 000 до 67 000 років. Як свідчать результати досліджень, *Homo luzonensis* вправно лазив по деревах і мав зріст близько 120 см, тобто був нижчим за відомого досі найменшого *Homo Floresiensis,* якого вчені прозвали хоббітом. Однак професор Філіп Пайпер з Австралійського національного університету підкреслює: *«Висновок про зріст Homo luzonensis зроблено на підставі знайдених кісток, зокрема зубів. Вони дійсно дрібні. А розмір зубів ссавців зазвичай пропорційний до розмірів тіла. Точний зріст Homo luzonensis ми на сьогодні визначити не можемо»*. Знахідка *Homo luzonensis* посилює сумніви в тому, що *Homo erectus* був єдиним видом, котрий мігрував з Африки, як згодом зробив і *Homo sapiens*. Еволюційний процес був значно складнішим, ніж уявляється нам нині; одночасно з *Homo sapiens* на землі проживало кілька людських видів. Подальші дослідження, на думку вчених, дозволять розкрити ще багато загадок з ранньої історії людства.

Археолог Арман Міхарес (Університет Філіппін Діліман) демонструє знайдені фрагменти кісток Homo luzonensis. ВНИЗУ: Печера Кальяо на Північному Сході острова Лусон.

КАПСУЛА ЧАСУ СЕРПЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ

ЗВІДКИ ВИ, ПАНЕ?

1813 ВІТАЮ, ДЯДЕЧКУ СЕМЕ!

Під час британо-американської війни 1812 року **Семюель Вілсон, заготівельник м'яса** з Троя, штат Нью-Йорк, виграв контракт на постачання яловичини американській армії. Вілсон був справжнім патріотом і бочки з м'ясом маркував **літерами US — United States.** Солдати розшифрували це з притаманним їм гумором: **Uncle Sam, дядечко Сем.** Невдовзі «дядечком Семом» почали називати усю американську урядову машину. Остаточно **закріпив поняття карикатурист Томас Наст,** коли у 1852-му створив серію політичних карикатур з сивоголовим паном у вбранні кольорів американського прапора. **Справу довершив художник Флегг:** у 1917-му, створюючи плакат із закликом вступати в американську армію, він використав знайомий народу образ. А 15 вересня 1961-го **Конгрес США офіційно затвердив оригінальний художній образ** і прийняв резолюцію про вшанування його прототипа, скромного торгівця Семюеля Вілсона.

УЛЮБЛЕНА КАЗКА

1939 ЧАРІВНИК ОЗ НА ЕКРАНІ

25 серпня студія **Metro-Goldwyn-Mayer** презентувала фільм-мюзикл «Чарівник країни Оз» за мотивами бестселера — **казки Френка Баума** «Дивовижний чарівник з країни Оз»: у 1900-му, коли книгу було надруковано вперше, усі 10 тис. примірників продали за кілька тижнів. Фільм став не менш популярним. У 1998 році його **названо шостим у переліку 100 найвидатніших кінофільмів** Голлівуда.

ЖІНКА ЗА КЕРМОМ

1888 ФРАУ БЕНЦ РЕКЛАМУЄ BENZ

Німецький інженер **Карл Бенц умів робити автомобілі,** але продажі йшли погано. За справу узялася його дружина Берта. У серпні 1888 року вона разом зі старшими синами **вирушила на триколісній машині в гості до мами** — з Мангейма до Пфорцхайма, **а це за 105 км!** Без пригод не обійшлося. Щоб запустити двигун, пані Бенц скористалася **підв'язкою,** дорогою попросила чоботаря приладнати підошву черевика на гальмівний важіль — спорудила таку собі педаль, засмічений **паливний шланг прочистила шпилькою для волосся,** а як кінчилося пальне, купила в аптеці **горючий побутовий розчин.** Чарівна леді за кермом справила на громадськість незабутнє враження.

ОБЕРЕЖНО, УБИВСТВО!

1888 У ЛОНДОНІ ОРУДУЄ ДЖЕК-РІЗНИК

Перше **жорстоке вбивство** у районі Уайтчепел сталося 31 серпня, 8 вересня саме там виявили **другу жертву.** З огляду на рід їх занять — жінки були повіями, та характер ран поліція дійшла висновку, що **орудує одержимий, котрий непогано знається на хірургії.** Газети докладно описували хід слідства. 27 вересня на адресу Центрального агентства новин надійшов лист начебто від убивці. Під ним стояв підпис **Джек-різник, *Jack the Ripper.*** Це прізвисько й закріпилося за маньяком. Але хто він, поліції попри усі зусилля встановити не вдалося.

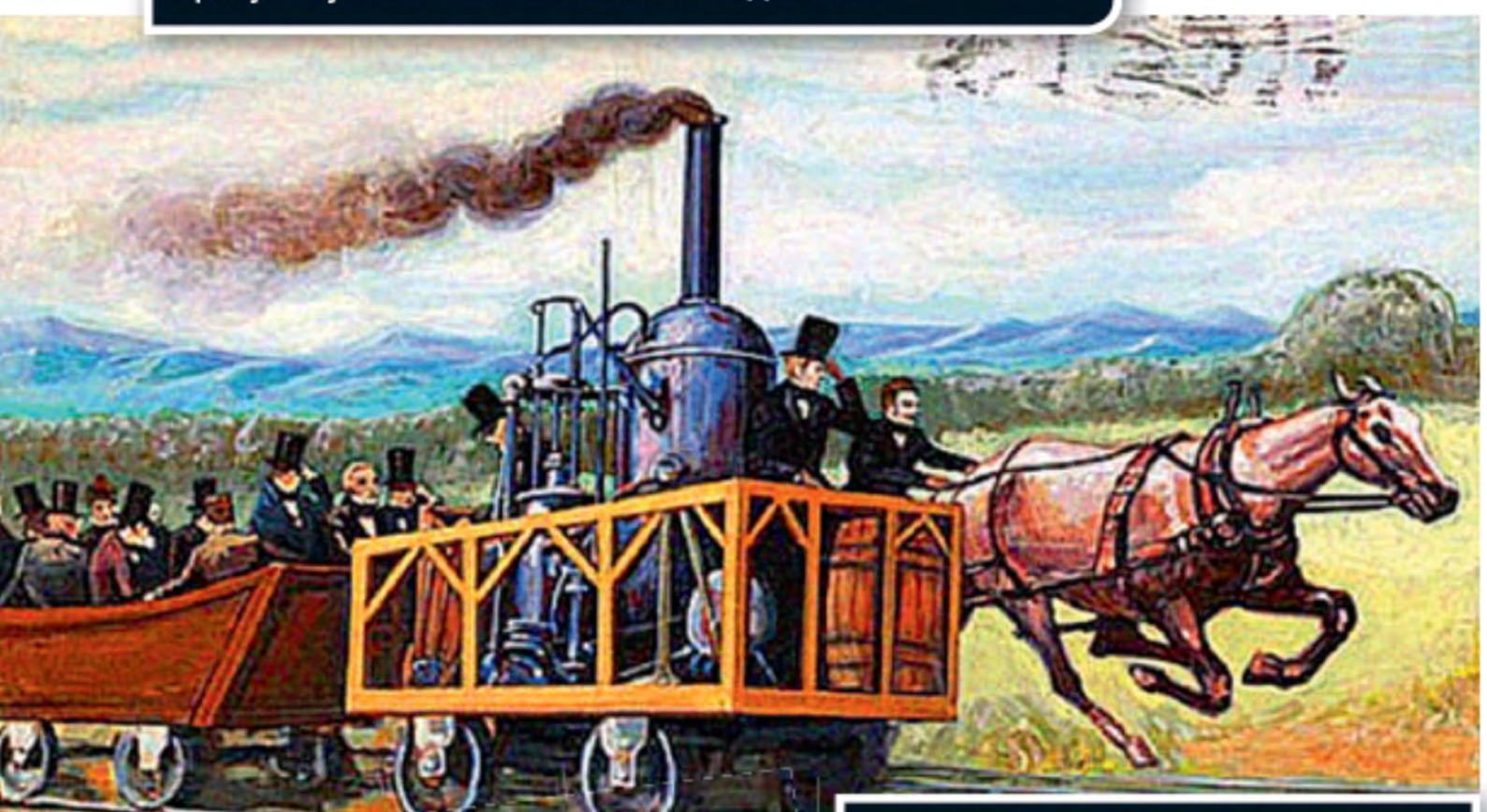

ВИРІШАЛЬНІ ПЕРЕГОНИ

1830 КІНЬ ПРОТИ ПАРОВОЗА

Американський підприємець і винахідник **Пітер Купер** запланував на 28 серпня показовий пробіг свого нового дітища — паровоза *Tom Thumb, «Хлопчика-мізинчика»*. Хтось закинув йому, що варто було б перевірити, **чи здатна його залізяка тягатися з кінками** — звичними на той час поїздами, які тягли по рейках коні. Купер прийняв виклик і погодився на змагання. **Кінь випередив паровоз,** бо тому **довелося в дорозі стати на ремонт.** Дехто вважав, що коні довели свою незамінність на колійних дорогах, але за рік скакуни назавжди зійшли з дистанції: **на першій американській залізниці** Балтімор — Огайо **тягати поїзди довірили паровозам.**

КАРТИ НА СТІЛ!

1876 ЗВІДКИ РУКА МЕРЦЯ?

2 серпня у Дедвуді Дикий Біл Хікок, **герой Дикого Заходу,** зрадив своїй звичці **не сідати спиною до входу** і поплатився. О чверть на п'яту в салун увійшов молодик і вистрілив йому в спину. Білі впустив карти — **два чорні тузи, дві чорні вісімки** і п'ята карта, яку ніхто не запам'ятав. Так у покері з'явилася **комбінація «Рука мерця».**

В НОТАТКИ

4 СЕРПНЯ 1693

УСІМ ШАМПАНСЬКОГО!

Чернець Дом Періньон з монастиря у французькій провінції Шампань відкрив секрет виготовлення ігристого вина.

14 СЕРПНЯ 1457

ВИДАВНИЧА СПРАВА

У німецькому місті Майнц надруковано псалтир — першу книгу, на якій зазначені імена видавців: Йогана Фуста і Петера Шаффера.

13 СЕРПНЯ 1521

КІНЕЦЬ АЦТЕКАМ

Ернан Кортес захопив столицю ацтеків Теночтітлан.

13 СЕРПНЯ 1624

РІШЕЛЬЄ ВИРІШИТЬ

Король Франції Людовік XIII призначив першим міністром кардинала Рішельє.

3 СЕРПНЯ 1492

У НОВИЙ СВІТ

Ескадра Христофора Колумба вийшла з порту в Іспанії, щоб відшукати морський шлях в Індію.

2 ВЕРЕСНЯ 1913

ЗА ОЛІМПІАДУ!

У Києві почалася I Всеросійська Олімпіада — надзвичайна подія для всієї Російської імперії. Проведена вона була на найвищому рівні і широко висвітлювалася у пресі.

7 ВЕРЕСНЯ 1792

НА КУБАНЬ!

Близько 4000 козаків на чолі з полковником Чорноморського козацького війська Савою Білим висадилися в Тамані. Загалом же за наказом Катерини II на Кубань було переселено близько 25 000 українців.

NATIONAL LIBRARY OF NEW ZEALAND X1, ALAMY X3, GETTY X2, THINKSTOCK X2

ВІДЛУННЯ ОПОВІДІ ПРО...

предмет одягу, без якого гардероб сучасної жінки просто немислимий.

КОЛГОТКИ

Ця одежина вперше надійшла у торговельні мережі США 4 вересня 1959 року. Новинка справила на жінок менше враження, аніж поява нейлонових панчіх за десять років до того. Втім, вона мала свої беззаперечні переваги.

Хто знає, яким би нині було жіноче вбрання, якби не колготки — ці зручні й практичні панчохи зі штанцями. Дивний опис, та перші колготки, випуск яких налагодили на панчішній фабриці *Glen Raven Mills* у Північній Кароліні в 1959-му, виглядали саме так: тонкі нейлонові панчохи, а зверху — коротенькі штанці з цупкішого, непрозорого нейлону. Спроектував і запустив у виробництво хитру одежину власник *Glen Raven Mills* Аллен Гант. І зробив він це через бажання жінки, цілком реальної та конкретної — своєї дружини. Вона саме була вагітна і бідкалася, що не може вийти з дому: без панчіх на люди не покажешся — непристойно, вдягати панчохи з поясом неможливо через великий живіт, а на підв'язках вони геть не тримаються. І містер Гант як справжній джентльмен знайшов рішення.

Перші колготки не були бездоганні, але вони вочевидь були практичніші, аніж кращі з кращих нейлонові панчохи. Перше і головне: до них не потрібні були ані підв'язки, ні еластичний пояс на застібках чи зав'язочках. І рухатися у них було вільніше. Спідниці вже суттєво вкоротилися, і, судячи з репортажів з модних показів і фото в журналах, процес тривав. Виходило, що, вдягаючись по моді, аби не осоромитися з панчохами, жінка мусила й на мить про них не забувати. Інша справа — колготки! Головне — не зачепити їх, бо крихітна дірочка миттю перетворювалася на стрілку. Так, реклама нейлонових виробів запевняла, що вони *«тонші за павутину, міцніші за сталь»*, та насправді рвалися вони легше за папір. Та яке це мало значення, коли ніжки у прозорому невагомому нейлоні виглядали аж так спокусливо? До того ж уже за кілька років французький модельєр Андре Курреж, а слідом за ним і англійська дизайнерка Мері Квант запропонували радикально вкорочені спіднички, і колготки у гардеробі прекрасної половини людства стали предметом маст-хев. Зручні, красиві, безрозмірні — саме те, що треба для жіночих ніжок!

НА ЗАПИТ ДАМ
Аллен Гант, власник невеликої панчішної фабрики, яку заснував у 1922-му його батько, ніколи не говорив, що запропонований ним предмет жіночої білизни унікальний. Просто він як хороший бізнесмен вчасно і доречно запропонував споживачеві те, що потрібно.

РОБОЧИЙ МОМЕНТ

Широкий загал жіноцтва вперше примірив колготки саме після 1959-го. Проте дебют панчіх зі штанцями відбувся значно раніше, ще в 1930-х. І то був дебют за всіма правилами — у світлі камер, під бурхливі оплески. Правда, оплески призначалися виключно танцівниці й актрисі Енн Міллер, юному відкриттю студії *Radio-Keith-Orpheum.* Енн, блискуча чечіточниця, за одну концертну програму протирала інколи до десятка панчіх. І не просто панчіх! Щоб у танці вони не сповзали, костюмери підшивали їх до трусиків. Стрілка? Перевдягти негайно! А це час і морока. Тоді Енн особисто попросила одного з постачальників панчіх у Голлівуді виготовити для неї білизну за спецдизайном: панчохи на шортиках. Замовлення було прийняте й виконане належним чином. Новий предмет одягу? О ні, виключно спецодяг для танцівниці.

флєбодіа
600 мг діосмін
БУДЬ НА ВИСОТІ!
1 таблетка на день*
ВІДКРИЙ СЕКРЕТ КРАСИВИХ НІЖОК
Представництво «Лабораторія Іннотек Інтернасьйональ» в Україні, 01001, м. Київ, вул. Мала Житомирська/Михайлівська, буд. б/5. *Інструкція для медичного застосування Флєбодіа 600 мг. Реклама лікарського засобу
Протипоказання та можливі побічні реакції зазначені в інструкції для медичного застосування Флєбодіа 600 мг. Зберігати в недоступному для дітей місці. Перед застосуванням обов'язково ознайомтесь з інструкцією та проконсультуйтесь з лікарем. Препарат відпускається без рецепта. РП №UA/8590/01/01 від 01.08.2018 №1422.
САМОЛІКУВАННЯ МОЖЕ БУТИ ШКІДЛИВИМ ДЛЯ ВАШОГО ЗДОРОВ'Я

ІСТОРІЯ ШОКОЛАДУ

До кінця XVI ст. шоколад був відомий лише на американських землях, та й там його не їли, а пили, і був він геть не такий, як нині: той, древній шоколад, був рідкий, як напій, і гіркий, навіть гоструватий. І звався він тоді не шоколадом...

1400 до Р. Х.
Перші свідчення про вживання какао-бобів.

з 500 до Р. Х.
Напій з какао-бобів вживають майя. Для них це частина щоденного раціону.

бл. 1400–400 до Р. Х.
Ольмеки починають культивувати дерево какао.

1200–1300
Від майя какао переймають ацтеки, та в них він стає ритуальним напоєм, доступним лише правителям і жерцям.

Ольмеки, майя й ацтеки здавна пили "шоколад" — напій, приготований на основі тертих какао-бобів.

1519
Іспанський конкістадор Ернан Кортес куштує чудернацький гіркуватий напій при дворі правителя ацтеків Монтесуми II.

1528
Кортес привозить до Іспанії какао-боби і рецепт приготування шоколаду. Напій поширюється серед знаті і майже сто років рецепт його тримають у секреті.

кінець XVI ст.
Іспанці починають додавати у напій цукор, тертий мускатний горіх, корицю.

1615
Шоколад стає широковідомим у континентальній Європі, коли Анна Австрійська виходить заміж за Людовіка XIII Французького.

1650-ті
Шоколад стає відомий в Англії; напій дорогий, дозволити його собі може далеко не кожен.

1657
В Англії, у Лондоні, відкрито першу кондитерську, де подають шоколад.

Ацтеки вірили, що какао-боби приніс на Землю бог — пернатий змій Кетцалькоатль; він викрав їх з райських садів, щоб поділитися з людьми.

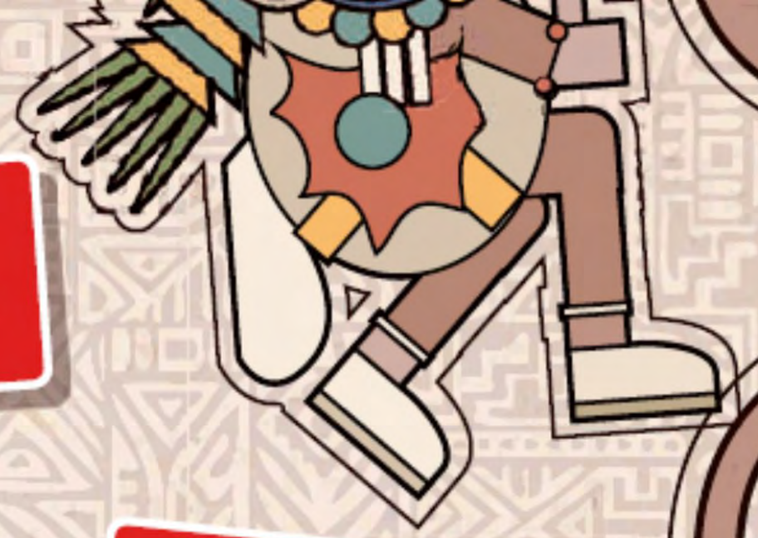

Ацтеки називали напій з какао-бобів *xocolatl*, що означало «гірка вода».

Напій з какао-бобів мав ритуальне значення: його подавали з нагоди весілля, народження дитини, похорону, під час низки церемоній.

Перший відомий рецепт

Ера: докласичний період.
Терті какао-боби, кукурудзяне борошно, гострий перець, вода
СПОСІБ ПОДАЧІ: наливати цівкою згори, щоб напій спінився.

Слово «шоколад» прийшло в мови Старого світу з індіанської від *xocolatl*.

1819
У місті Веве (Швейцарія) відкрито першу шоколадну фабрику.

1828
Голландський хімік Конрад Іоганн ван Хаутен винаходить прес для какао-бобів. З ним значно простіше і дешевше перетворити какао-боби на какао-масло.

1847
Джозеф Фрай створює шоколадну плитку.

St. Valentine Day

1861
На Валентинів день британська компанія *Cadburys* продає першу у світі коробку шоколадних цукерок у вигляді сердечка.

1875
Швейцарський шоколатьє Даніель Петер, витративши дев'ять років на пошуки, розробляє рецепт молочного шоколаду.

2001
На аукціоні в Британії продано найдорожчу плитку шоколаду — з запасів першої антарктичної експедиції капітана Скота. Ціна її склала £470.

1943
Нацисти планували убити Вінстона Черчилля, використавши вибухівку, замасковану під плитку шоколаду. У MI5 спробу замаху розкрили.

КАКАО ЯК ВАЛЮТА

В імперії ацтеків 100 бобів коштували...

10 кроликів

33 індичі яйця

1 невільник

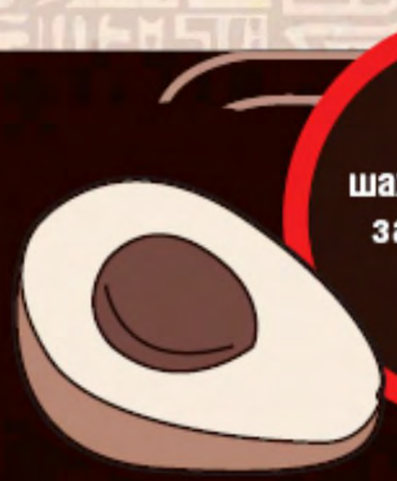

Ацтекські шахраї видавали за какао-боби кісточки авокадо.

ILLUSTRATION: EDWARD CROOKS/WWW.EDWARDCROOKS.CO.UK

Daily Mail 20p
WEDNESDAY, JANUARY 29, 1986
MONEY MAIL TODAY

SPACESHIP DISASTER

Teacher dies living the American dream

Pioneer: Christa McAuliffe on way to the launch

IT was the moment that stunned the world : The American Space Shuttle Challenger explodes 75 seconds after lift-off, killing all seven astronauts on board. One of them was 37-year-old Christa McAuliffe, a schoolteacher from New Hampshire, chosen as the first 'ordinary citizen' to go into space. As America mourned, President Reagan, 'deeply concerned and shocked', postponed his annual State of the Union address, due last night. Instead, he broadcast to the nation on the disaster.

The horror — Pages 2, 3, 4 and 5

INSIDE: Weather 2, Lynda Lee-Potter 7, Femail 12, Diary 15, TV 26, 27, Casino Royale 30, Letters 32, Technology '86 34, 35, Sport 35-40

GETTY X2

ШАТЛ CHALLENGER ЗАЗНАЄ АВАРІЇ

Цей політ за задумом NASA мав привернути увагу громадськості, збурити її інтерес до космічних програм. Звісно, статися могло будь-що, але до такого ніхто не був готовий.

Флорида, мис Канаверал, 28 січня 1986 року. На космодромі було людно, адже подія довгоочікувана: запуск багаторазового шатла *Challenger,* місія десята. Пролунала команда «Старт!», запрацювали двигуни, шатл піднявся... Хвилина — і відкриються закрилки... Несподівано на 73 секунді польоту корабель перетвориться на кулю густого диму. Свідками трагедії стали мільйони глядачів, в історії і NASA, й Америки такого досі не бувало. Усі семеро астронавтів загинули.

Від самого початку все йшло не те щоб гладко. Ранок видався морозним, і стартовий майданчик заледенів. Техніки наполягали на перенесенні запуску. Та це виглядало марною пересторогою, запуск лише відклали на одну годину. Багаторазовий транспортний космічний корабель *Challenger* стартував об 11:38.

На борту перебували командир Френсіс Скобі, другий пілот Майкл Сміт, науковці Елісон Онізука, Джудіт Резнік та Рональд МакНейр, спеціаліст із корисного навантаження Грегорі Джарвіс та Кріста МакОліфф — перший астронавт-непрофесіонал, викладачка суспільствознавства із середньої школи Нью-Гемпширу, переможниця національного конкурсу «Учитель у космосі», обрана з понад 11 000 учасників.

Шатл буквально розпався у повітрі. Пошкодження кільцевого ущільнювача твердопаливного прискорювача призвело до виникнення пожежі й руйнування конструкції. Уламки розлетілися над Атлантичним океаном. Кабіна екіпажу виявилася майже неушкодженою. Загалом збір тіл і фрагментів тривав кілька тижнів.

За висновками президентської комісії провину за аварію було покладено на NASA. Кільцеві ущільнювачі вже не раз викликали нарікання, їх тестування в умовах знижених температур не проводилися, ситуацію ускладнила, наголошувалося у звіті, слабка політика прийняття рішень з технічних питань, що унеможливило швидке й адекватне реагування на проблеми.

У день аварії президент Рональд Рейган скасував щорічне звернення до Конгресу і виступив зі зверненням до громадян США. «*Ми ніколи не забудемо їх,* — сказав він про астронавтів "Челленджера". — *Ми пам'ятатимемо їх такими, якими бачили перед польотом цього ранку, коли вони, здолавши силу земного тяжіння, злетіли, щоб постати перед Богом*».

ЗА МИТЬ ДО ТРАГЕДІЇ
Останнє фото перед польотом. На думку експертів, астронавтам удалося пережити вибух; вони загинули у момент удару капсули об поверхню води.

ЗНАЙТИ ВСЕ
Більшість уламків шатла було зібрано. Два значні фрагменти вдалося підняти з океану лише через 11 років після аварії.

ЗІ СХОВКІВ ТА АРХІВІВ
1928

ФЛЕМІНГ ВІДКРИВАЄ ПЕРШИЙ АНТИБІОТИК

Трапляється, до найвизначніших відкриттів призводять випадкові обставини. От саме такі обставини і допомогли докторові Александру Флемінгу виявити у природному середовищі речовину, котра у буквальному сенсі врятувала світ від інфекційної зарази.

Низка хвороб, що нині лікуються нетривалим курсом антибіотиків, до середини XX ст. була майже стовідсотковим смертельним вироком. Британець доктор Александр Флемінг бачив це безчинство зарази. Першу світову він пройшов капітаном медичної служби, і там, у польових госпіталях, не раз йому довелося безсило спостерігати, як інфекції та сепсис зводили людей у могилу.

У повоєнні роки доктор Флемінг, працюючи у госпіталі Св. Мері в Лондоні, узявся за вивчення бактерій та антибактеріальних речовин. Наприкінці 1920-х він сфокусував увагу на групі бактерій *Staphylococci*. У серпні 1928 року, готуючись до від'їзду з родиною на відпочинок, дослідник забув скельця з бактеріологічними культурами на лабораторному столі. А коли через місяць повернувся, виявив на одному зі зразків плісняву... І довкола пліснявих плям бактерії загинули!

Подальші дослідження показали, що пліснява виробляє речовину, згубну для бактерій — збудників скарлатини, дифтерії, пневмонії та менінгіту. Учений назвав її *«есенцією пліснявих грибів»*, а згодом перейменував на *«пеніцилін»* за родовою назвою плісняви, котра її продукувала. Експерименти розтяглися на десятиліття. Виявилося, що отримати пеніцилін у чистому вигляді дуже непросто, не вдавалося й знайти досвідченого хіміка, котрий надав би знайденій речовині стабільної, практично доцільної лікарської форми.

Ближче до 1940-го Флемінг облишив вивчення цієї теми. Та саме у цей час нею зацікавилися Говард Флорі та Ернст Боріс Чейн з Оксфордського університету. Їм вдалося синтезувати речовину і налагодити випуск медичного препарату. У 1945 році Флемінг, Флорі та Чейн були відзначені Нобелівською премією з медицини за відкриття й розробку пеніциліну. До кінця 1940-х років понад 250 000 пацієнтів щомісяця отримували припис на антибіотик. Відкриття Флемінга і його трансформація у дієвий медпрепарат стали поворотним моментом у медицині XX ст., сприяли її якісно новому розвиткові.

Доктор Флемінг протягом 12 років зберігав і вирощував оригінальні зразки плісняви.

GETTY X2

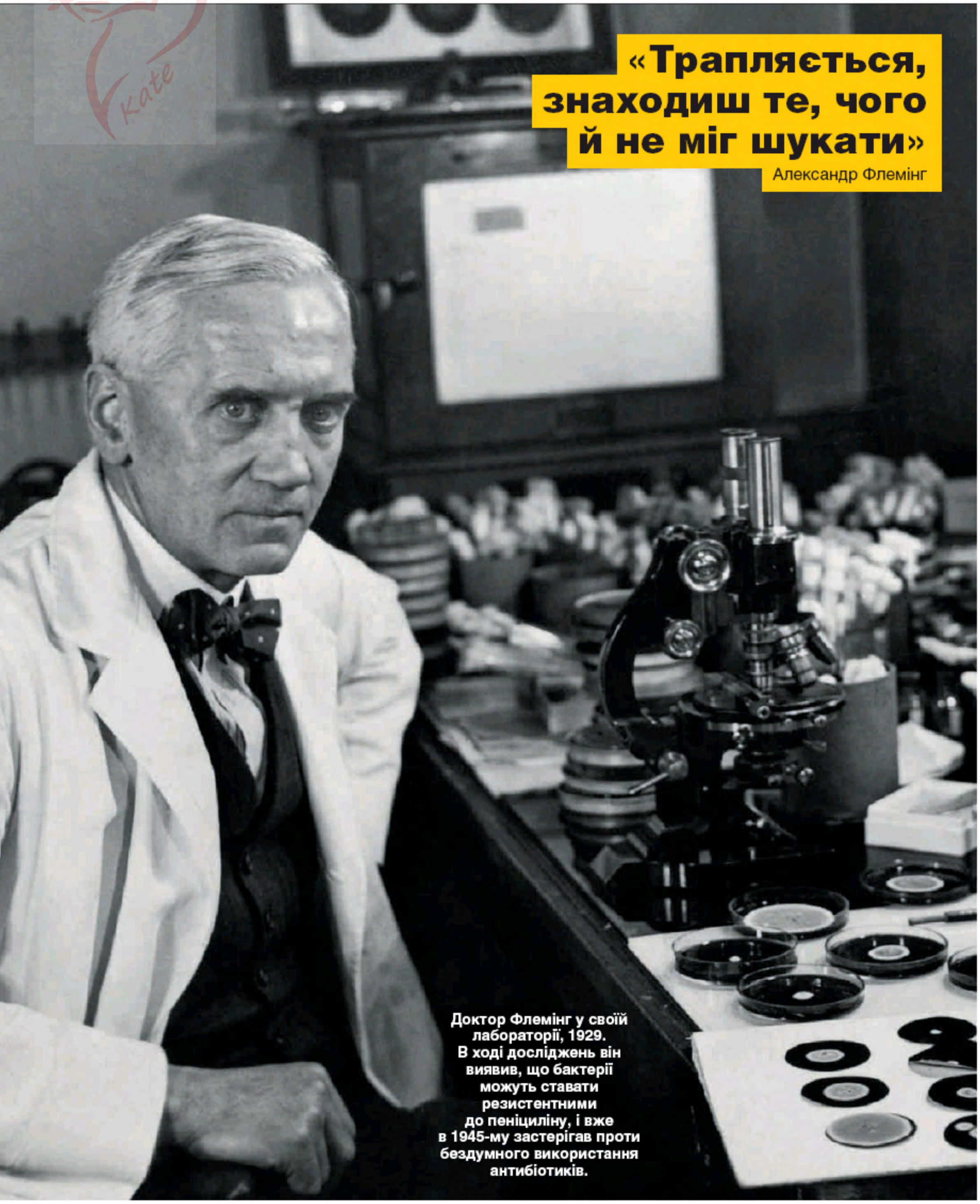

Доктор Флемінг у своїй лабораторії, 1929. В ході досліджень він виявив, що бактерії можуть ставати резистентними до пеніциліну, і вже в 1945-му застерігав проти бездумного використання антибіотиків.

Маршрут першої експедиції Джеймса Кука пролягав недослідженими водами вздовж незнаних берегів.

Kate

Секретна місія КАПІТАНА КУКА

Завдання було не з легких: знайти невідомий південний континент

Пет Кінселла прослідкував маршрут першої подорожі капітана Джеймса Кука. То, виявляється, була пригода із пригод!..

ARCANGEL X1, ALAMY X1, CAN STOCK PHOTO X1, DREAMSTIME X1, GETTY X1

Kate

ШИРОКИМИ МАЗКАМИ
ПРИГОДИ Й ВІДКРИТТЯ КАПІТАНА КУКА

У наш час було збудовано дві репліки корабля Кука *Endeavour*. Один з них здійснив довколосвітню подорож.

Зараз вони були далеко від торгових шляхів, на допомогу годі було сподіватись

Близько одинадцятої вечора 11 червня 1770 р. корабель *Endeavour* струснуло; у товщі темної води вималювався риф, судно потяглося по ньому черевом і аж застогнало. Тільки цього бракувало морякам, котрі так неймовірно довго бовталися у морі!..

ВИ ЗНАЛИ?
Вважалося, що дані про транзит Венери, дозволять визначити відстань від Землі до Сонця.

То був час, котрий згодом назвуть Добою великих географічних відкриттів, прапори різних європейських держав вже майоріли по найвіддаленіших куточках світу, та були ще «нічиї» місцини. Джеймс Кук вперше вирушив у експедицію в ролі капітана. Він мав завдання знайти одну таку місцину для британської корони. Та мало було знайти шмат суші і дослідити його, треба було ще повернутися живим.

Отож *Endeavour* сів на риф у тропічних водах біля Нової Голландії, як називали ті землі у часи капітана Кука. Стояла темна ніч, до берега було не менше 24 миль. «Індевор» мав на борту три шлюпки, та ними не вдалося б переправити на берег усю команду — понад 90 осіб! Та й то був не вихід: маршрути китобоїв і торгівців лежали за три світи звідси, годі було чекати порятунку...

Кук наказав спустити вітрила, щоб судно, бува, не потягло далі на риф, і кинути верпякір — таким чином, сподівався він, удасться знятися з мілини. Але корабель сидів щільно. Тоді він наказав скидати за борт усе важке. Першим у море полетів залізний і кам'яний баласт, слідом гармати, за ними найцінніше — питна вода... Загалом, підрахував капітан Кук, скинули 51 тонну вантажу. Була надія, що ранковий приплив вивільнить судно. Але й на ранок «Індевор» не рушив з місця. Знову узялися штовхати його верпами і таки пізно ввечері вийшли на глибоку воду.

Щойно вивільнилися з коралових лабетів, капітанові доповіли: корали пробили обшивку, в трюм заливається вода. Капітан незворушно наказав вичерпувати її; він був готовий до цього. Джозеф Бенкс, учений-ботанік, котрий вирушив з експедицією Кука, був вражений його витримкою, тим, як злагоджено і вправно працювали люди, з півслова розуміючи кожну команду. Кук діяв так, як повинен був діяти. Майже два роки вони були у морі, пройшли вздовж узбережжя усієї Нової Зеландії й більшої частини тихоокеанського берега Австралії, вони мусили боротись. Якщо «Індевор» затоне тут і зараз, ніхто ніколи не довідається про долю його команди, усі ретельно укладені карти й старанно зібрані та докладно описані зразки ніколи не досягнуть берега.

ALAMY X2, GETTY X1, SUPERSTOCK X1, SCIENCE PHOTO LIBRARY X1

Науковці експедиції Кука зібрали чудову колекцію зразків рослин, морських мешканців, молюсків.

REPAIRING OF CAPT. COOK'S SHIP IN ENDEAVOUR RIVER

початок

Джеймс Кук вступив на королівську службу у 26 років. Народився він у 1728 році в родині селянина з містечка Мартон, що у Йоркширі. Там же певний час працював помічником у бакалійній лавці, тоді став юнгою на торговому судні, котре возило вугілля по Балтиці й Північному морю. Під час Семилітньої війни Кук служив на кораблях в обох Америках, був штурманом, успішно освоїв морську науку, ходив капітаном на військових кораблях. За визнанням сучасників, він був геніальним картографом. Зроблені ним карти ріки Св. Лаврентія, що на перетині Канади й Штатів, були чи не однією з головних причин перемоги британців над французами, котрі стояли у Квебеку. Саме під час воєнних дій на кмітливого талановитого молодика звернули увагу в Адміралтействі.

КАПІТАН І КОРАБЕЛЬ

Долі капітана і його корабля були подібні, ці двоє наче створені були один для одного. Обоє були родом з Йоркшира. Кук народився у 1728-му в родині селянина з містечка Мартон, «Індевор» збудували на верфі у Вітбі; обоє прийшли на королівський флот, вже маючи досвід у флоті торговому, займалися тим самим — возили вугілля. Так-так, «Індевор», котрий вирушив через моря-океани, по суті був маленьким вугільником, широконосим кет-білтом, переобладнаним під експедиційний корабель. У тому, робітничому житті він звався «Графом Пембруком». А на королівську службу вступив у 1768-му. Кораблик був міцний, легкохідний, з прямим носом, з малою осадкою, а такі якості цінувалися не лише при перевезенні вантажів: завдяки своїй конструкції «Індевор» міг ближче підходити до диких берегів, його можна було ремонтувати на воді, не виводячи у сухий блок — для дальнього плавання неабияка перевага.

Після зіткнення з Бар'єрним рифом *Endeavour* потребував серйозного ремонту. Йдучи вздовж Рифу, цього божевільного лабіринту, як назвав його Кук, вони постійно наражалися на небезпеку.

Кука призначили капітаном експедиції, беручи до уваги його блискучі навички у картографії й знання астрономії і враховуючи чималий досвід керування барками — кораблями того самого класу, що й «Індевор». Такий фахівець, розсудили в Адміралтействі, зуміє виконати поставлене завдання.

Взагалі-то завдань від Адміралтейства було два. Перше — дійти до Таїті повз мис Горн і звідти спостерігати транзит Венери по диску Сонця — унікальне астрономічне явище, котре трапляється раз на 105 років.

СЕКРЕТНА МІСІЯ

«Індевор» вийшов з Англії у серпні 1768 року. На борту корабля було майже сто осіб, з них 73 матроси, 12 офіцерів і цивільні — науковці та їх асистенти й служники. Корабель обігнув мис Горн у січні 1769-го, а у квітні кинув якір на Таїті, у Матавайській затоці. На узбережжі було розбито табір, який отримав назву форт Венери.

Кук і двоє учених — шведський натураліст Даніель Соландер та англійський астроном Чарльз Грін, спостерігали транзит Венери по диску Сонця 3 червня.

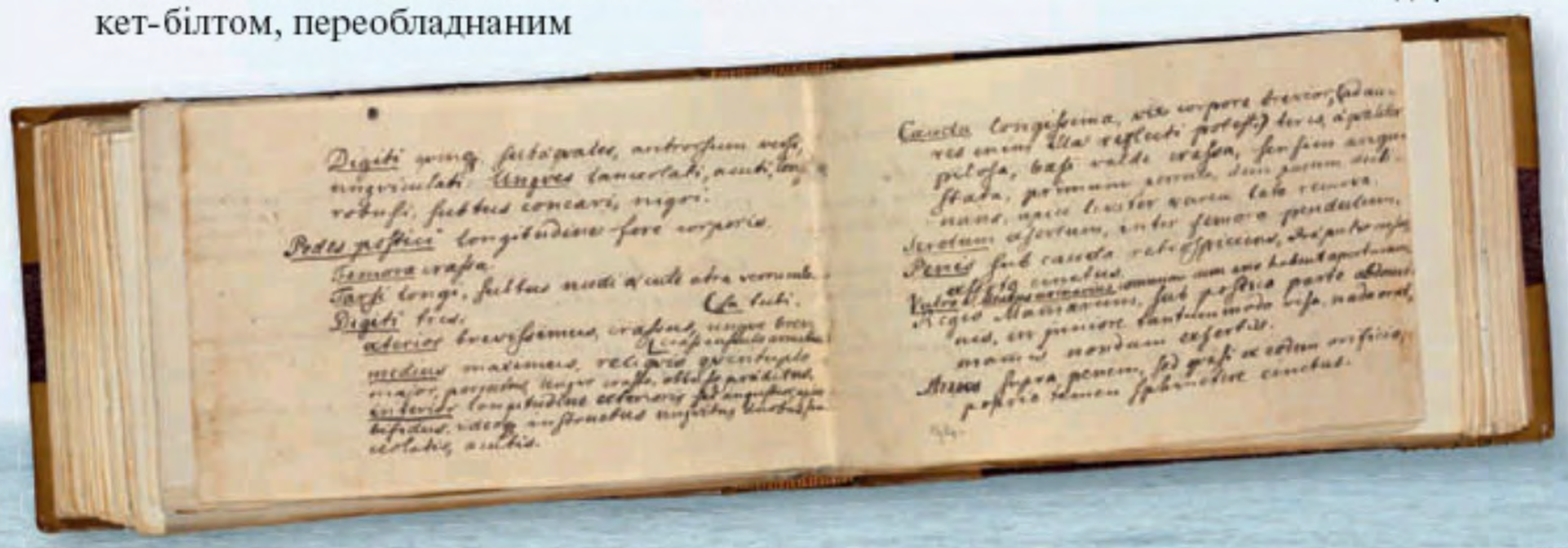

Нотатки Даніеля Соландера про ссавців. Соландер був першим шведським науковцем, котрому пощастило здійснити довколосвітню подорож.

ВИ ЗНАЛИ?
На Таїті команда Кука вперше побачила, як аборигени прикрашають тіло татуюваннями.

Результати дещо розчарували дослідників: дані, зібрані на Таїті, показували більше відхилення, аніж очікувалося.

Коли усе було належно зафіксовано, Кук відкрив секретний конверт. Виявляється, вони ще матимуть шанс прославитися! Але та слава навряд чи дасться легко: у водах південної частини Тихого океану вони мали розшукати *Terra Australis Incognita* — Невідому Південну землю.

Кук повернув на південь, на пошуки континенту, який, як *припускали* географи, лежав у південних широтах. Сам він не вірив в існування там великої землі. Але наказ було відкрито, і він повів людей до незнаного краю, через усі небезпеки, які чатували на них на океанських просторах. Він і гадки не мав, як довго триватимуть їхні мандри, можливо, роки... Він зачитав наказ команді, і того ж дня двоє матросів утекли з корабля. Проте їх розшукали і повернули на борт.

3 липня «Індевор» відійшов від берега Таїті. Усвідомлюючи, скільки команді доведеться терпіти скруту, капітан Кук зробив усе можливе, аби достатньо наповнити трюми припасами. Кілька разів ставали на якір біля островів поблизу Таїті, зокрема на Гаваях та на Раіатеа. На Раіатеа Джозеф Бенкс переконав капітана узяти на борт місцевого жерця Тупайю: той добре знався на зірках, чудово малював, міг по пам'яті скласти карту з позначенням 130 островів і в радіусі 2000 миль орієнтувався у місцевих водах; до всього він був непоганим мореплавцем і міг перекладати. Як виявилося, це було блискуче рішення. Коли прибули в Нову Зеландію, Тупайя зумів порозумітися з місцевими жителями, з маорі. Хоч це й не позбавило конфліктів остаточно: кількох аборигенів таки застрелили з мушкетів.

Кук пішов по сороковій паралелі на південь, потім повернув на захід. Там лежав Північний острів, той самий, на якому у 1642 році побував голландський мореплавець Абель Янсзон Тасман. Тасман підходив до берега зі сходу; він виявив великий острів і назвав його на честь губернатора Голландської Ост-Індї Землею Ван-Дімена. Маорі, з якими зітнулися голландці, повелися вороже, кількох голландців було убито, тож, щоб не ризикувати людьми, Тасман поспішив забратися геть. Чи зв'язана Нова Зеландія з іншими островами, чи є вона частиною Невідомої Південної землі, встановити він не мав змоги.

Не замислювався про це і Кук. Він акуратно позначив на карті берегову лінію і два острови і 15 листопада 1869 року на обох встановив владу короля Геор-

Наказано було іти незнаними шляхами до незнайомих берегів

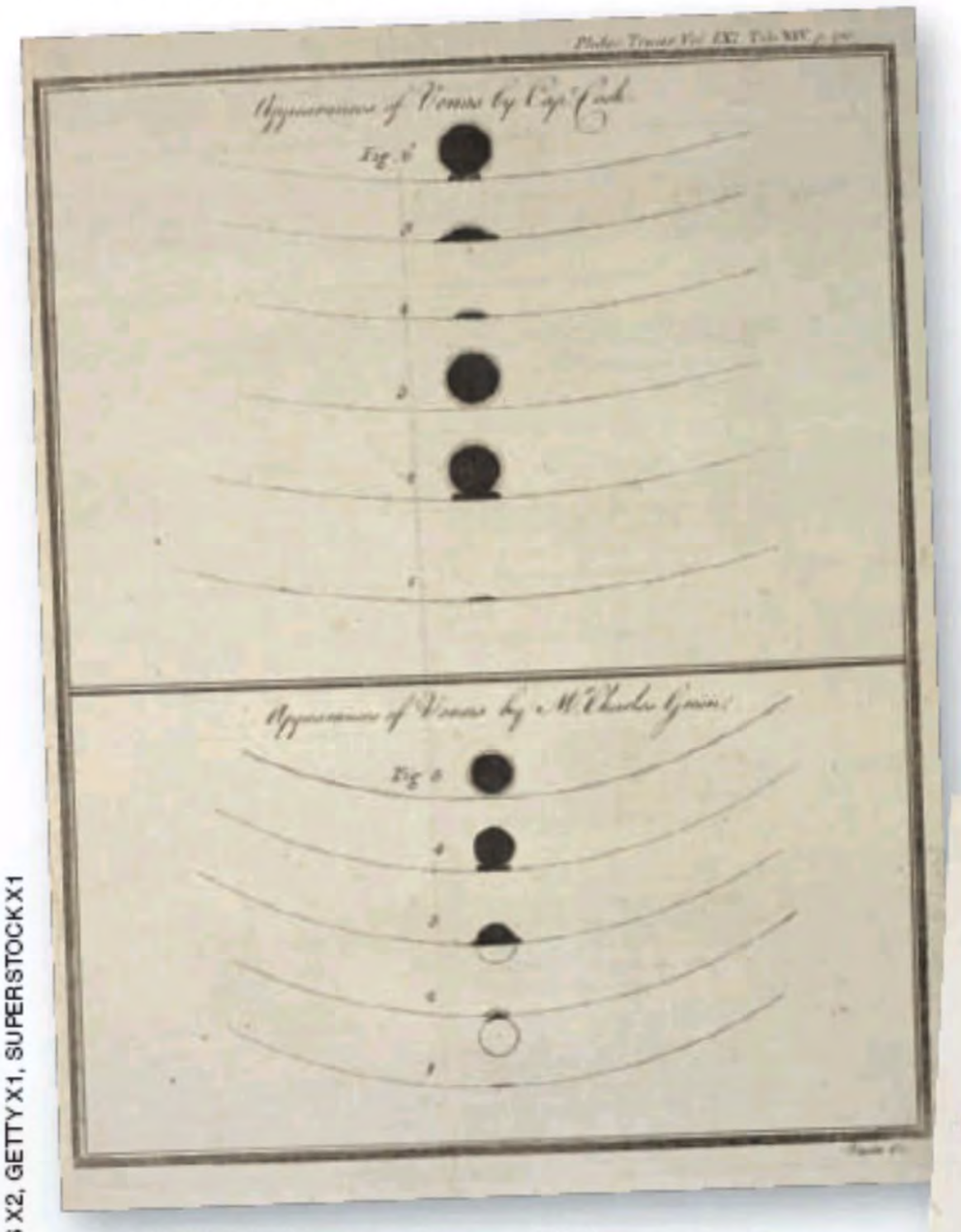

ALAMY X1, BRIDGEMAN IMAGES X2, GETTY X1, SUPERSTOCK X1

ВГОРІ: У зібраних Куком і Гріном даних про транзит Венери було багато розбіжностей, що викликало невдоволення Королівського товариства у Лондоні. СПРАВА: Мапа полінезійських островів, зроблена жерцем Тупайєю. Він був прекрасним мореплавцем і блискучим перекладачем.
ДАЛІ СПРАВА: Дерев'яна фігурка Кука, зроблена маорі.

Кук вважав, що австралійське узбережжя — *terra nullius*, нічия земля. Однак скоро познайомився з аборигенами.

га III, піднявши британський прапор над Меркурі-бей.

Понад півроку корабель ішов вздовж берегів Нової Зеландії. 31 березня Кук зібрав старших офіцерів, аби вирішити, куди прямувати далі, оскільки у наказі не було вказівок щодо цього. Сам він волів би повернутися до рідних берегів через мис Горн, але сердега «Індевор» був у такому стані, що навряд чи витримав би далекий путь. Офіцери теж не бачили потреби продовжувати експедицію. З огляду на стан корабля вирішили іти на захід через Голландську Ост-Індію, де можна було стати на ремонт.

НЕЗВІДАНИЙ КОНТИНЕНТ

«Індевор» перетнув Тасманове море і 20 квітня 1770 року вийшов до східного узбережжя материкової Австралії. Через дев'ять днів, дослідивши північні береги, команда висадилася в місцині, яку Кук спочатку назвав затокою Скатів, Стінгрей-харбор, та згодом перейменував на Ботанічну затоку — на честь відкриттів, які зробив у цій місцині Бенкс.

Тасман під час другої експедиції в Австралію у 1644 році досліджував суворе й негостинне північне узбережжя, були ще ті, кого невмолимі хвилі прибивали до широких і пустельних західних берегів. А капітан Кук з командою першими з європейців опинилися на теплому, вкритому буйною рослинністю східному березі континенту. Голландці полишили австралійські береги, вважаючи, що знайдена земля — пустеля, позбавлена будь-якого комерційного інтересу, дехто навіть засуджував Тасмана за те, що він сунувся туди вдруге. Та Кук і Бенкс побачили геть іншу картину: берег буяв зеленню і травами, то було чудове місце для колонії.

Слід було налагодити контакти з аборигенами. Їх спробували задобрити дарами, та дикуни від подарунків відмовилися, націлили на непроханих гостей списи. Довелося стріляти, одного англійці навіть поранили, та свого досягли, аборигени опустили зброю. Встановився хиткий мир, та означав він одне: звичне для маорі життя скінчилось. Чужинці повернуться через вісім років і тоді вже осядуть остаточно... Та цього разу все обійшлося. Кук пройшов вздовж берега на північ, позначив *нові британські володіння* — порт Стівенс, Байрон-бей, острови Мортон і Фрейзер, Херви-бей, острів Пальм, Мішен-бей. А тоді, просто за мисом Скорботи, корабель напоровся на Великий Бар'єрний риф.

ДАЛЕКІ БЕРЕГИ

Коли надвечір 12 червня 1770 року вода піднялася, «Індевор», тяжко скрипнувши усіма дошками, вивільнився з коралового

АЛЬМАНАХ ДИВОВИЖ

По морю з Куком

39

років було Джеймсові Куку, коли він вийшов у першу експедицію. Убитий він був під час третьої подорожі, коли йому виповнилося 50.

Кук не першим з європейців ступив на берег Ботанічної затоки. Першим був кузен його дружини Ісаак Сміт.

Серед узятої на борт Endeavour провізії було 250 бочок пива, 44 бочки бренді і 17 бочок рому.

30 300

зразків рослин 3607 видів було привезено в Англію. Близько 1400 виявилися невідомими науці.

На кораблі Кука дисципліна була на рівні, однак траплялося усяке. Його писцеві Річардові Ортону, коли той напився до нестями, один з товаришів пошматував одяг і надрізав вуха.

Бенджамін Франклін ставився до Джеймса Кука з надзвичайною повагою. Під час війни за незалежність він дав американським морякам наказ: за будь-яких обставин зберегти життя англійського капітана.

Ботанік Бенкс узяв з собою в плавання улюбленицю козу. Для тварини то була вже друга навколосвітня подорож: вперше вона мандрувала на борту *Dolphin* у 1766–1768 роках. Капітан Кук відзначив тварину — подарував їй гравійований срібний нашийник.

ШИРОКИМИ МАЗКАМИ
ПРИГОДИ Й ВІДКРИТТЯ КАПІТАНА КУКА

ПЕРША ПОДОРОЖ КАПІТАНА КУКА

Експедиція Кука тривала майже 3 роки. Дослідники знайшли нові землі, небачених людей, тварин і рослини, пережили багато пригод і не раз уникли смерті... А от південний континент так і не знайшли.

1 25 СЕРПНЯ, 1768
Плімут, Девон
Endeavour вийшов з 94 особами на борту й припасами на 18 місяців походу.

2 12 ВЕРЕСНЯ – 5 ГРУДНЯ, 1768
Мадейра — Ріо
У порту Фуншал потягло за борт якірним тросом помічника капітана. При виході з Ріо 5 грудня загинув ще один член екіпажу.

3 СІЧЕНЬ, 1769
Вогняна Земля
Ішли повз східне узбережжя Південної Америки, 11 січня минули Вогняну Землю. В затоці Доброго Успіху Кук споряджав на берег експедицію для відбору зразків. Двоє учених померли від переохолодження.

ILLUSTRATION: SUE GENT

Плімут
Мадейра
АФРИКА
Атлантичний океан
Індійський океан
Кейптаун
Батавія
Острів Посесшен
АВСТРАЛІЯ
Ботанічна затока
НОВА ЗЕЛАНДІЯ
Острови Товариства

4 СІЧЕНЬ, 1769
Мис Горн
25 січня оминули мис Горн і за 5 днів вийшли на 60-ту паралель — найпівденнішу точку експедиції.

5 КВІТЕНЬ — ЛИПЕНЬ, 1769
Таїті
13 квітня стали у Матавайській затоці. Спостерігали транзит Венери. 13 червня вирушили у південні широти. На Раіатеа (острови Товариства) узяли на борт жерця Тупайю.

6 СЕРПЕНЬ, 1769 — БЕРЕЗЕНЬ, 1770
Нова Зеландія
Через 2 місяці Кук повернув на захід і пішов вздовж 40-ї паралелі. 9 жовтня у затоці Поверті зіткнулися з маорі. Кук виявив, що Нова Зеландія складається з двох великих островів.

7 КВІТЕНЬ — СЕРПЕНЬ, 1770
Нова Голландія (Австралія)
Ідучи на захід Тасмановим морем, 20 квітня побачили острів (Австралію). 29 квітня зійшли на берег затоки Скатів (Ботанічної). 11 червня сіли на Риф.

8 22 СЕРПНЯ, 1770
Поссешен
4 серпня «Індевор» пішов уздовж Рифу на острів Поссешен. Кук проголосив східне узбережжя Австралії володіннями короля Георга III.

9 ЖОВТЕНЬ — ЛИСТОПАД, 1770
Батавія, Ява (Джакарта, Індонезія)
Щойно пристали до берега, зіткнулися з тифом, дизентерією.

10 БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ, 1771
Кейптаун, Південна Африка
З Батавії вийшли 26 листопада, прибули у Кейптаун 16 березня. У море вийшли 15 квітня, 29-го перетнули гринвіцький меридіан, обігнувши Землю у західному напрямку.

11 ЛИПНЯ, 1771
Кент, Англія
Повз острів Св. Єлени 10 липня вийшли на мис Лендс-Енд.

Спадок капітана Кука

ПРОФІЛАКТИКА ЦИНГИ

◀ У другому плаванні (1772–1775) жоден з команди Кука не захворів на цингу, хоча від цього лиха потерпали у ті часи усі моряки. Людей вберегло введення у раціон свіжої їжі. За це досягнення капітана Кука було нагороджено медаллю Коплі Лондонського королівського товариства.

НОВА ТЮРМА

▶ Коли в Америці спалахнула війна за незалежність, Британія зіткнулася з необхідністю шукати інше місце для виселення злочинців. Ним стала Ботанічна затока — цілком приємна місцина, виходячи зі звітів Кука та Бенкса.

НОВІ ТОРГОВІ ШЛЯХИ

◀ Води Тихого океану для мореплавців XVIII ст. були загадкою куди більшою, ніж океан Індійський чи Атлантичний. Кук за три свої експедиції доволі чітко змалював його далеко не тихий «портрет», і незабаром водами суворого океану прокладено було торгові шляхи.

КАРТИ ▶ Кук був чудовим картографом. Зроблені мапи узбереж Нової Зеландії та Австралії на довгі десятиліття і навіть століття лишалися незамінними для моряків.

ВЗІРЕЦЬ ДЛЯ МОЛОДІ

◀ Серед послідовників Кука — Джордж Ванкувер, дослідник північно-західного узбережжя Тихого океану Північної Америки та південних берегів Австралії, та Вільям Блай, котрий став легендою після заколоту на *Bounty*, коли лишився посеред океану на крихітному баркасі з 18 вірними йому офіцерами.

ЗРАЗОК ДОСЛІДНИКА

◀ Рівень, на якому провадилися наукові дослідження під час першої експедиції Кука, обсяг робіт, виконаний ботаніками Бенксом та Соландером, якість і детальність ілюстрацій, зроблених художником Сіднеєм Паркінсоном, на довгі роки визначили еталон виконання і оформлення дослідницьких робіт.

вої пастки і вже о 10.20 вечора вийшов на безпечну глибину. Та через пробоїну трюм заливало водою, три насоси працювали безупинно, і вся команда з капітаном і ученими включно по черзі черпала воду. Їм іще пощастило: коли корабель сходив з рифу, найбільший корал обламався й лишився стирчати в дошках; щільно він діру не закривав, але потік води стримував. Мічман Джонатан Мокхаус вигадав поставити «латку»: забити дірку парусиновими «торбами», набитими шерстю. Корабель хай повільно й незграбно, поповз уздовж Рифу.

Наступного дня Кук виявив гирло ріки і назвав її Індевор — на честь корабля. Вода розточувала діру у трюмі, треба було пристати до берега, але здійнявся шторм. Лише 17 червня погода змінилася. Вони нарешті розвернулися й стали на якір. Через годину команда зійшла на берег і розбила табір. (Нині на цьому місці стоїть Куктаун.) Корабель витягли на берег, ретельно обстежили і старанно задраїли пробоїну.

Доки майстри підновлювали судно, експедиційна команда спілкувалася з місцевими жителями з народності *гуугу йімітірр* і збагатила свій лексикон новими словами, зокрема матроси вивчили слово *gangurru*, яке незабаром перетворилося на «кенгуру».

За два з половиною тижні корабель був готовий. Капітан Кук повів його далі на північ, через Коралове море, вихляючи між рифами й скелястими островами. Шлях був не з легких, а проте до мису Йорк дісталися без пригод. На стоянку стали на острові Поссешен. Там 22 серпня капітан Кук проголосив, що усе східне узбережжя Австралії належить британській короні. Це був перший крок до початку колонізації.

Ремонт судна на березі ріки Індевор тривав сім тижнів. Учені мали досить часу, аби зібрати велику кількість зразків флори і фауни. ЗЛІВА: Завдяки Куку західний світ вперше побачив диво природи — першого сумчастого ссавця з дивною назвою *кенгуру*.

Записи капітана Кука давали чіткий і правдивий образ Тихого океану

ОЦІНЕНО ЧАСОМ

Кук мріяв про відкриття, яке прославить Англію, і зробив його. Йдучи вздовж північного узбережжя якомога ближче до берега, він виявив, що Австралію й Нову Гвінею розділяє Торресова протока. Нею він пройшов на Батавію, що у Голландській Ост-Індії, а звідти спрямував корабель до рідних берегів повз мис Доброї Надії.

«Відкриття, зроблені в ході цієї експедиції, далеко не видатні», — доповідав капітан у Адміралтейство з Батавії. Як він помилявся! На невеличкому кораблі довжиною не більше 30 метрів Джеймс Кук розвідав понад десяток полінезійських островів, дослідив і наніс на карту понад 5000 миль досі невивченого узбережжя, склав карту островів Нової Зеландії та східного узбережжя Австралії. Усе це доповнило образ Тихого океану, дало новий поштовх роботі географів. Ба більше: Кук довів, що Нова Зеландія й Австралія — різні частини суші, і їх обидві він «приєднав» до володінь Британії. Він заслужено став героєм свого часу, славним мореплавцем Доби відкриттів.

Мала його експедиція і темний бік: прихід європейців став трагедією для аборигенів. Їхню древню культуру чужинці змусили поступитися своїй, «прогресивнішій», і за два століття мало не знищили, як і самих аборигенів. От не будь капітана Кука... Дарма, рано чи пізно у тихий світ аборигенів хтось би таки увірвався, і чиєсь інше ім'я на віки увійшло б в історію великих відкриттів.

ALAMY X5, BRIDGEMAN IMAGES X1, BRITISH LIBRARY BOARD X1, GETTY X4

Endeavour під усіма вітрилами мчить додому через Па-де-Кале. Багато хто з його команди не побачить рідного берега: як не намагався вберегти їх капітан, на зворотному шляху людей здолали хвороби.

Історія мандрів

У ході першої експедиції капітан Кук довів, що Австралія та Нова Зеландія — незалежні одна від одної та від Нової Гвінеї частини суші, та, чи існує *Terra Australis,* лишалося невідомим. У липні 1772-го британці вдалися до другої спроби. У експедицію вийшли *Resolution* під командуванням Кука та *Adventure*, де капітаном був Тобіас Фюрно. Вони обігнули верхівку земної кулі, позначивши на картах значну кількість Тихоокеанських островів, перетнули Південне полярне коло, просунулися на Південь далі, ніж будь-хто до них. І зрештою дійшли висновку, що *Terra Australis* — утопія. Коли шлях перегородило крижане поле, вирішили повертати назад. У рідний порт кораблі прибули у липні 1775 року.

Після другої експедиції Кук пішов у відставку, але в 1776-му знову вийшов у море. Метою третьої експедиції було знайти північний прохід з Тихого океану до Атлантики. Шлях йому скувала крига, і Кук вирішив перезимувати на Гавайях. Там 14 лютого 1779 року славетного капітана було убито в сутичці з місцевим населенням.

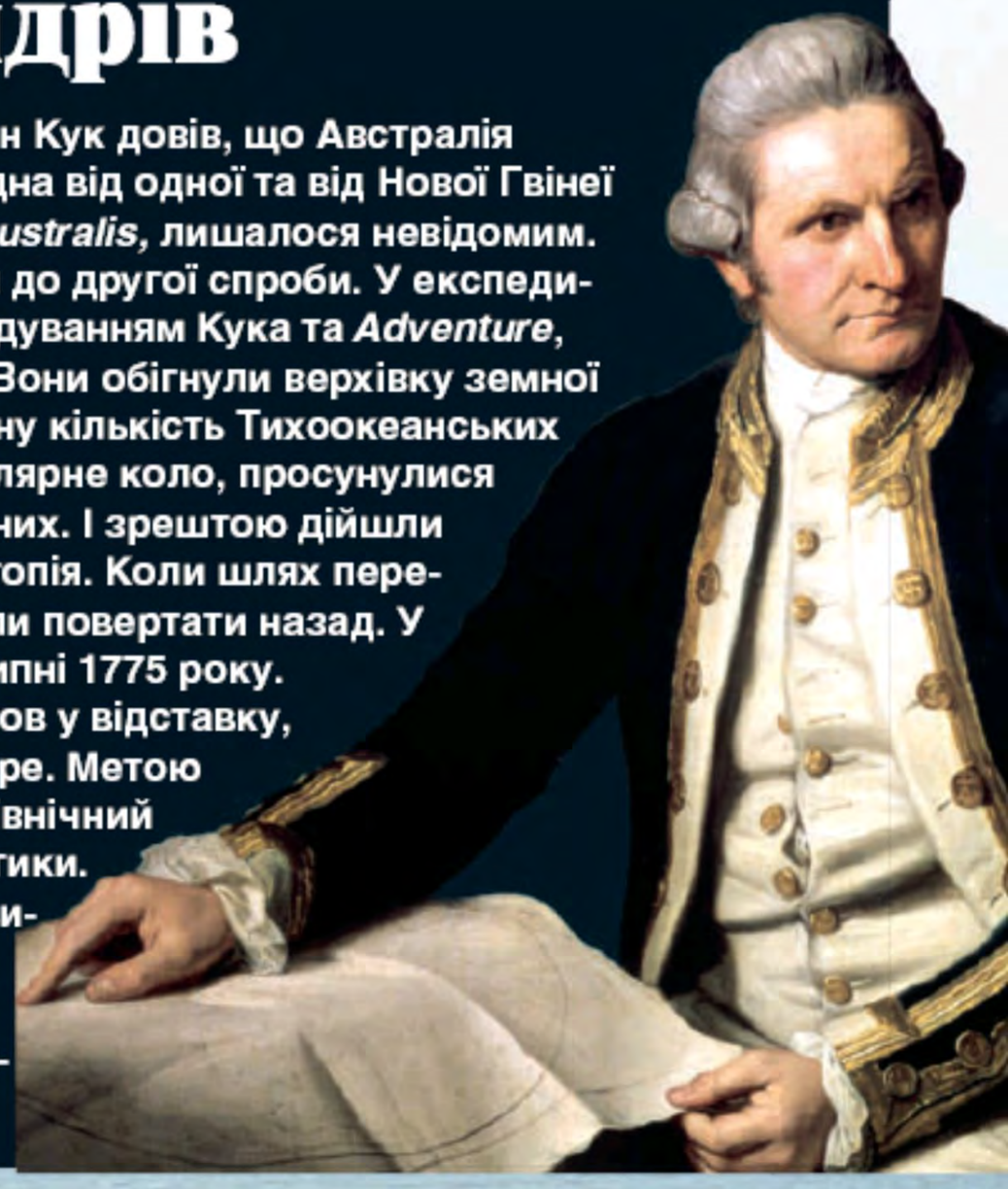

Древні ігри

Людина просто-таки не мислить свого існування без ігор. Відколи, питаєте? Та схоже, від початку світу...

Текст: Емма Вільямс

Імовірно, Тутанхамон і сам любив сенет: у його гробниці було знайдено п'ять дощок для цієї гри.

СЕНЕТ

бл. 3100 р. до н. е.

Ця гра вважається найдавнішою у світі. Для неї потрібні дошка, поділена на 30 клітинок, два набори фішок різної форми та гральні кісточки, щоб визначати черговість ходів. Найстаріші зображення гравців у сенет датовано 31 ст. до н. е. Повну назву забави можна перекласти як *«гра переходу (у потойбіччя)»*. У багатьох клітинках зображено небезпеки, які чатують на душу на шляху в інший світ. Правила гри не збереглися, та дослідники вважають, що для виграшу гравець мав довести свої фішки до краю і зняти їх з дошки.

Сянці називають китайськими шахами, однак подібність досить умовна.

СЯНЦІ

IV ст. до н. е.

Старовинна китайська гра сянці — це схематичний бій двох армій. Назва її перекладається як *«гра слона»*. Вперше сянці було описано у IV ст. до н. е. Імовірно, грою захоплювався Мен Чан, один з могутніх правителів періоду Чжаньго. Розграфлене на клітинки ігрове поле для сянці поділене на дві частини чистою лінією — «рікою»; кожний гравець має 16 фішок і, переставляючи їх, має захопити «короля» противника. Попри солідний вік гра у Китаї досі не забута.

МЛИН

бл. 1400 р. до н. е.

Походження і точний вік цієї настільної логічної забави невідомі. Гральну дошку для нєї було знайдено у Єгипті і датовано приблизно 1400 р. до н. е. Вона також була популярна за часів Риму — археологи виявили кілька різьблених ігрових дощок; грали в неї у Середні віки в усіх частинах Європи. За правилами гравці по черзі виставляли на поле свої фішки у довільному порядку, намагаючись поставити їх три в ряд. Програвав той, у кого лишалося тільки дві фішки.

Ілюстрація з «Книги ігор» короля Альфонсо X, 1240 рік.

ЛЮБО

бл. 1000 р. до н. е.

Про старовинну китайську гру любо, винайдену, як вважається, в середині I тис. до н. е., згадано у працях Конфуція. За переказами у Піднебесній грали в любо й задовго до цього часу, та археологи досі не знайшли цьому доказів. Для гри в любо необхідна була гральна дошка з симетричним малюнком і два набори фігурок, по 6 на кожного гравця. Черговість ходів визначалася за допомогою гральних кісточок. А от як саме грали — невідомо.

У любо грали й імператори, і прості смертні.

ALAMY X1, AKG IMAGES X1, GETTY X9, REX/SHUTTERSTOCK X1

ШАХИ

бл. 760 р. н. е.

Ця гра, одна з найрозповсюдженіших у світі, походить з Індії. Мета її — знищити *«короля» («шаха»)* супротивника, звідси й назва гри, яка закріпилася зокрема у російській мові: *shāh māt — шах мат*, дослівно з арабської — *«шах помер»*. Найстаріший знайдений набір для гри датований 760 р. н. е., а найдавнішу відому книгу з теорії шахів видано у 1497 році. Прообразом шахів, як вважають дослідники, була давньоіндійська гра чатуранга, відома у Східній Індії уже в VI ст.

Вважається, що найдовша шахова партія складається з 5949 ходів.

Дошку для цієї гри було знайдено також у гробниці фараона Тутанхамона

Дошку для гри знайшли під час розкопок царського кладовища в Урі.

ЦАРСЬКА ГРА УРА

бл. 2600 р. до н. е.

Найстарішу дошку для цієї красивої гри знайдено у царській гробниці в Урі — місті-державі древньої Месопотамії (нині територія Іраку). Вважається, що для гри потрібні були двоє, ні правила, ні суть її невідомі. Втім, спробувати зіграти можна — за правилами, викладеними на клинописній табличці з Вавилону, датованій 177 р. до н. е.

ГО

IV ст. до н. е.

У Стародавньому Китаї гра го була одним з мистецтв, якими мусила оволодіти освічена особа. Усього тих мистецтв було чотири: каліграфія, малювання, гра на семиструнному гуцині й уміння грати в го. Го — старовинна настільна гра, у яку досі постійно грають у Китаї. Мета її — захопити якомога більше ігрового поля, розставивши по клітинках свої камінці.

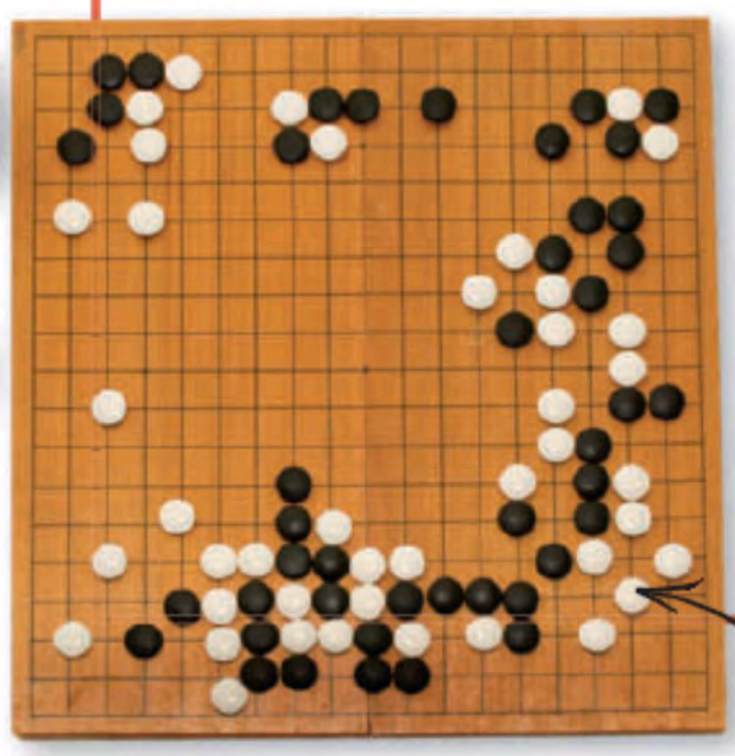

Гра го швидко розповсюдилася Кореєю й Китаєм, але за межі Східної Азії вийшла через десятки років.

У 1996 році партія го відбулася у космосі: грали астронавти Даніель Баррі та Коїті Ваката на борту шатла Endeavour.

МЕХЕН

Вочевидь гра мала значно глибший зміст, ніж ми уявляємо.

бл. 3000 р. до н. е.

Дошка для цієї давньоєгипетської гри незвична: клітинки йдуть спіраллю, площина наче вкрита зміїною шкірою. Можливо, створено її було на честь або для служіння богині-змії Мехен — покровительці бога сонця Ра. Разом із дошкою знайдені фігурки у формі левів та мармурові кісточки, але як грати в мехен, невідомо.

КОРОТКІ НАРДИ

бл. 3000 р. до н. е.

Нарди — гра водночас логічна й азартна, досі не втрачає популярності. Найстарішу (понад 5 тис. років!) дошку для цієї настільної забави було знайдено в Ірані, її зроблено з ебенового дерева, інкрустовано бірюзою й агатами. Мета гри — вивести з дошки усі свої 15 фішок. У середньовічній Франції захоплення нардами набуло такого розмаху, що король Людовік IX у 1254 році видав указ про заборону гри для усіх своїх придворних та урядовців. Майже через три століття те саме переживала Англія. Щоб подолати «гральну напасть», кардинал Уолсі в 1526-му наказав спалити усі дошки для гри у нарди.

ВГОРІ: **Королі грають у шашки, XIV ст.**
ЗЛІВА: **Коли нарди було заборонено, гральні дошки почали маскувати під книги.**

ШАШКИ

бл. 3000 р. до н. е.

Шашки — стратегічна настільна гра, мета якої, пересуваючи ігрові фішки у певному порядку, витіснити з дошки противника. Найдавнішу дошку, подібну до сучасної шашкової, було знайдено в Урі, їй бл. 3000 років. Є думка, що у гру, подібну до шашок, грали римляни у часи Троянської війни.

ВЕРСАЛЬ,
СВІТ КОРОЛЯ-СОНЦЯ

ВЕРСАЛЬ
СВІТ КОРОЛЯ-СОНЦЯ

Король Людовік XIV перетворив скромний мисливський будиночок на пишну резиденцію — втілення образу непохитної королівської влади й величі Франції. Тут запроваджувалися моди й стилі, лунала найкраща музика, показувалися найновіші п'єси… І саме тут, як зазначає Джонні Уїлкс, розігрувалися найяскравіші політичні баталії.

REX/SHUTTERSTOCK

Версаль у 1668-му. Палац іще не постав у повній своїй пишноті, та вже утвердився як дім короля, як *поле бою*, де виборюють право на почесті, славу, прихильність монарха... Або ж де зазнають нищівної поразки.

ПОРТРЕТ ЕПОХИ
ВЕРСАЛЬ, СВІТ КОРОЛЯ-СОНЦЯ

Король Людовік XIV зійшов на престол у 1643-му, коли йому йшов п'ятий рік. Регентом при ньому було призначено матір Анну Австрійську, головним міністром був кардинал Мазаріні. Країну лихоманили антиурядові смути — Фронда, і доброго з того було мало. Людовіка не надто старанно вчили державницьких і політичних премудростей, та він дійшов висновку, що найкращий устрій — абсолютна влада.

Мазаріні помер у 1661-му, і вже наступного дня Людовік проголосив, що правитиме без головного міністра, він зосереджує всю владу в своїх руках, коритися і звітувати буде тільки Богові. У перші ж дні король Людовік запровадив низку адміністративних і військових реформ і заявив про намір перебудувати батьків мисливський маєток Версаль, перетворити його на вишуканий палац, символ королівської влади, й туди перевезти двір. Його не цікавило, скільки часу і коштів піде на будівництво, аби лишень забратися з Парижа, який він ненавидів. Він пам'ятав, як до нього, малого, в покої увірвалися заколотники... У Версалі все буде інакше, там він створить власний, безпечний світ.

У Парижі Людовік не почувався у безпеці. Крім того, тут його діймали бруд і сморід.

СЛАВА МЕНІ

Версаль, сказати правду, був не ідеальним місцем для осередку величі й розкошів: містечко посеред лісів і боліт, до Парижа — єдина дорога, і колихатися нею, не найгладкішою і не найкращою, треба було добрих десять миль, а ще ж тією дорогою гоняли худобу на продаж... Та король стояв на своєму. І те, що замок задалеко від столиці, на його погляд, було тільки перевагою.

Наглядати за будівельними роботами у Версалі було призначено архітектора Луї ле Во, за оформленням інтер'єрів — художника Шарля ле Брюна, за обладнанням парків і садів — Андре ле Нотра. Усі троє були у своїх галузях кращими з кращих. Усе в палаці і довкола мало демонструвати королівську велич, навіть природа мусила скоритися: рівнялися пагорби, поверталися русла рік, осушувалися болота й рівчаки, з усіх куточків Франції завозилися рослини... Рік за роком геніальний садівник ле Нотр вибудовував ансамбль регулярного парку, де все пасувало одне до одного — газони, клумби, тераси, доріжки, фонтани, оранжереї, скульптури, живі огорожі, гайки... Екстравагантні фонтани — а їх довкола палацу було 1400 — потребували шаленої кількості води. Насоси, хай би якою досконалою була гідравлічна система, не могли безупинно працювати, і садівники за першої нагоди перекривали водяні потоки. Чи знав про це король? Він знав про все: і про те, що робилося у його садах і парках, і про те, чим жила держава. В усіх галузях і сферах останнє слово він лишав за собою, жодна деталь не прослизала повз його увагу. Годинами наполегливої праці він доводив, що здатний бути дієвим адміністратором.

На вимогу Людовіка ле Во поступився початковим оригінальним задумом: король хотів, щоб батьків мисливський будиночок було збережено, увесь комплекс мав оточити, огорнути його. Так виросли три нові крила, котрі довершили архітектуру старого замку і стали центральним елементом великого комплексу.

Кардинал Мазаріні *(зліва)* та Анна Австрійська були регентами при малолітньому королі Людовіку. Монарх досягнув повноліття раніше, але правити самостійно зміг тільки після смерті Мазаріні.

ЧАС ВЕСЕЛОЩІВ

Перший прийом дали у Версалі у травні 1664-го. Він називався *Plaisirs de l'Île enchantée* — «Радощі чарівного острівця». Урочистості тривали шість днів і шість ночей. У програмі були кінний балет — костюмоване дійство за прикладом середньовічних турнірів, бал з танцями, ігри, феєрверки, театральні постановки, навіть прем'єра балету. Офіційно свято влаштовувалося на честь матері та дружини короля. Насправді ж то була нагода продемонструвати широкому загалу велич королівського задуму: Людовік наказав виготовити гравюри із зображенням веселощів у Версалі та розіслати по всіх королівських домах Європи. Була й прихована причина: потішити коханку Луїзу де Лавальєр. Людовік XIV був відповідальним правителем, але ж він був і людиною, і чоловіком. Коханок у нього було чимало, серед них дружина його брата Генрієтта Англійська, красуня мадам де Монтеспан — наступниця де Лавальєр... Казали, призначаючи побачення одній, він уже очима шукав іншу.

Мистецтва збуджували його не менш, аніж жіночі принади, він був покровителем письменників, художників, музикантів. У стінах палацу всі жанри покли-

ALAMY X2, GETTY X3

Людовік із власного досвіду усвідомив: правити треба одноосібно

кані були оспівувати його, великого і неповторного правителя. Драматург Мольєр уклав його життєпис, придворний композитор Жан-Батіст Люллі створив сотні барочних п'єс, котрі стали звуковим оформленням королівських покоїв, усі стіни й простінки в галереях прикрашали портретні та скульптурні зображення Короля-Сонця. На деяких він поставав як Александр Великий, Зевс чи Аполлон, десь красувалася його емблема — сонце. Емблему він обрав собі, щойно проголосив абсолютну владу, і схоже, прагнув зробити все, аби роки його правління були осяяні славою.

ОСТАННІЙ РИВОК

Ще одним способом увічнити себе було добитися слави на полі бою. Французи в 1667-му захопили Іспанські Нідерланди, на які Людовік заявив права через свою дружину інфанту Марію-Терезію. Миром діяти не вдалося, тоді він домовився з англійцями і пішов на голландські землі війною, котра завершилася у 1678-му Німвегенським миром. Завдяки тому договору кордони Франції значно розширилися на півночі та сході.

До свого сорокаріччя Людовік домігся того, про що мріяв: Франція стала чи не найсильнішою країною в Європі, проте мусила постійно доводити свою силу зброєю. Втім, перемоги у франко-голландській війні дозволили королю сфокусуватися на внутрішніх проблемах, зокрема остаточно централізувати владу і форсувати будівництво Версалю,

Сонце як королівська емблема стало красномовним знаком: Версаль був світом короля і все тут оберталося навколо нього, Короля-Сонця.

адже він був задуманий як офіційна резиденцію й місце засідань уряду.

З 1678 року по 6 травня 1682-го, дня проголошення Версалю центром управління країною, наступник архітектора ле Во Жюль Ардуен-Мансар спорудив більше, ніж було зроблено за попередні 20 років. До двох масивних крил апартаментів для знаті й принців крові він додав архітектурно досконалі Великі та Малі стайні на 700 коней, штучне озеро *Pièce d'Eau des Suisses,* яке вирили швейцарські гвардійці на місці старого млинового ставка. Завершено було десятилітній «довгобуд» — 1670-метровий *Grand Canal,* і на його тихих водах тепер погойдувалися оштатні човни й гондоли, подаровані Людовікові венеційськими дожами.

На будівництві працювало близько 36 000 чорноробів, копачів, садівників. Умови були складні, щодня люди калічилися і гинули. Хоронили їх ночами у «братських могилах» — балках і ярах. Робітники намагалися страйкувати, та їхнє невдоволення швидко придушували.

Запроваджена новим міністром фінансів Жаном-Батістом Кольбером ефективніша система оподаткування дозволила зменшити державний борг і навіть покривати астрономічні суми на перетворення Версалю, але міністр пішов далі: він запропонував перетворити палац на такий собі зал досягнень французької промисловості, всіляко сприяючи комерції й торгівлі. Король ідею схвалив. Так було започатковано програму сприяння виникненню нових підприємств і мануфактур, особливі привілеї отримали ліонські виробники шовків і гобеленів. З ініціативи Кольбера до Франції запрошували кращих майстрів з усіх куточків Європи — >

ІНТРИГИ ДОВКОЛА СОНЦЯ

Наприкінці 1670-х, коли Людовік готувався переселитися у Версаль, двір збурила моторошна *історія:* у ній були вбивства, чорна магія, алхімія, науки... Розкрилося, що аристократка мадам де Бренвільє отруїла батька і двох братів заради спадку. Злочинницю стратили, та пішли чутки, що таких жіночок, *версальських отруйниць,* — легіон. Король доручив голові поліції Парижа Габріелю-Ніколя де ля Рейні розслідувати смерть кількох своїх придворних і дізнатися, чи торгують столичні ворожки й алхіміки смертельним зіллям. Де ля Рейні виявив, що попит на отрути у Парижі шалений, священники проводять чорні меси, алхіміки готують так званий *порошок для спадкоємців*... Однією з найвідоміших постачальниць цієї зарази була ворожка ля Вуазен. Серед її клієнтів було багато тих, хто шукав щастя у Версалі. Сам герцог Люксембурзький купував у неї засіб, що відвертав смерть від меча; дружини, сестри й матері версальських придворних замовляли у неї і приворотні зілля, й *настоянки*... Король призначив спеціальний суд *La chambre ardente* — «Вогняну палату» — для справедливого розслідування. У квітні 1679-го суд визнав винними понад 400 осіб, багатьох вислали на каторгу, 36 чоловік стратили. Після такого при дворі всі підозрювали всіх, а загадкові смерті не припинялися! Край істерії поклав король, коли під підозрою опинилася його коханка мадам де Монтеспан. Начебто вона, боячись, що Людовік схолоднів до неї, підсипала йому в їжу суміш з іспанської мушки, залізної стружки, сперми й менструальної крові. Казали, що чаклун провів над її оголеним тілом ритуал із принесенням у жертву немовляти... Монтеспан не постала перед судом, але про те, що у Версалі коїться недобре, говорили ще довго.

ВЕЛИКІ ВИТРАТИ

357
дзеркал прикрашають версальську Дзеркальну галерею

99
струй води виграють у фонтані Нептуна

3
лікарні було споруджено для постраждалих на будівельних роботах у Версалі

700
кімнат облаштовано у палаці, а камінів — понад 1200

8 150 265
квадратних метрів складає площа Версальського палацу

8 днів
тіло померлого Людовіка XIV було виставлене у салоні Меркурія

10 000
дерев у парку Версалю знищив ураган у 1999 році. З коренем вирвало дерева, посаджені Наполеоном та Марією-Антуанеттою

?
Точна вартість будівництва Версалю досі не відома. Сума варіюється від $2 млрд до $300 млрд за сучасним курсом

11 років
(з 1668-го по 1679-й) будували Великий канал довжиною 1670 м. У дні свят уздовж нього встановлювали розкішні ліхтарі.

50
голів треба було поголити, щоб зробити одну королівську перуку

GETTY X6

ВГОРІ: Розваги і прогулянки на *Grand Canal*. Людовік посвячує обраних у лицарі.

склодувів з Мурано, виробників дзеркал з Венеції, ковалів зі Швеції, голландських теслярів і столярів... Як, віддавати роботу іноземцям, нехтуючи потребами своїх робітників?! О ні, розрахунок був тонший: Кольбер максимально зменшив залежність Франції від імпорту й обмежив витік коштів з королівства. Результат перевершив сподівання: Версаль засяяв у буквальному значенні, коли там з'явився шедевр роботи Мансара — Дзеркальна галерея, де з одного боку — велетенські вікна, що виходять у сад, а навпроти них — такі самі велетенські дзеркала. Людовік XIV проводив у цьому приміщенні найважливіші й найурочистіші заходи, зокрема дипломатичні. То була справжня окраса Версальського палацу — резиденції, створеної на заздрість світові.

НОВІ ПОРЯДКИ

Досконала розкіш — не єдине, чому мали б заздрити монархи світу. Версаль був унікальним інструментом утримання влади. Зібравши знать під одним (і своїм!) дахом, Людовік міг усіх тримати *на короткому повідку*. Якщо ви сподівалися чогось досягти, ви мали бути у Версалі, біля короля, мали грати за його правилами.

«Фальш, лестощі, підлабузництво, послужливість панували в палаці, всі прагнули догодити королю, шукали його схвалення, робили вигляд, що без нього життя втрачає сенс», — писав один із придворних, філософ Анрі Сен-Сімон, котрий ніколи не любив короля Людовіка.

Людовік XIV перетворив увесь версальський побут, кожний свій рух на пишні постановки з чітким переліком необхідних декорацій і деталей, усе відбувалося за чітким сценарієм, з дотриманням правил *етикету*. І лишень для того, щоб знать (читай: васали) увесь час була зайнята. Тут, при дворі, граючи за правилами, впровадженими королем, князі й барони не мали змоги вибудовувати власні «держави» по своїх віддалених маєтках.

Усе в палаці оберталося довкола Короля-Сонця. День починався, щойно він розплющував очі. Щасливим обранцям відкрито було вхід у королівську опочивальню, хоч у цьому дійстві вони були тільки глядачами. Увійшовши, вони сумирно спостерігали, стоячи біля ліжка, як відбувається щоденна церемонія *levee* — підйом. Усі ролі в ній було розподілено. Найбільшу честь мав найстарший і найшанованіший з вельмож — він допомагав

ПОРТРЕТ ЕПОХИ
ВЕРСАЛЬ, СВІТ КОРОЛЯ-СОНЦЯ

Окраса Версалю — Дзеркальна галерея, шедевр видатного французького архітектора Франсуа Мансара.

Людовікові вдягати денну сорочку. Так само чітко регламентувалися сніданки й обіди, прогулянки і танці, розмови й ігри; слід було знати, як вклонятися, як звертатися, як ходити, де і коли дозволено стояти чи сидіти, і на якому стільці...

ВАЖКА ЧЕСТЬ

Жити у Версалі було задоволенням не з дешевих. Придворні мали вбиратися за останніми модами, а це коштувало великих грошей, на платтях і перуках можна було й розоритися. А можна було взяти позику в монарха — і стати ще залежнішим від нього. А моди змінювалися несподівано і стрімко. Коли король почав утрачати волосся, в моду ввійшли перуки, коли він пережив болісну і вкрай небезпечну за тогочасних умов операцію з видалення гемороїдальних вузлів і довго мусив носити пов'язку, такі самі «перев'язі» спорудили собі придворні...

Перші гості Версалю називали проживання в палаці *милістю без вигоди*. І зовсім не через довготривалі будівельні роботи. Найгірше було те, що в палаці бракувало найпростішого — вбиралень, туалетів. Природні потреби пожильці справляли просто в коридорах і на сходах. Можна уявити, які пахощі витали галереями! А ще ж палац був оточений болотами...

Коли аристократ прибував у Версаль, йому надавали один із 350 покоїв. Покої неймовірно різнилися за оформленням і, звісно, не всі були поряд з королівськими. А це ж мало неабияке значення для успіху при дворі! Починалися багатоденні торги, домовляння, пошуки *des patrons* — впливових осіб, котрі могли б сприяти *просуванню,* дрібні інтриги, плітки... Отут-то колосальний за своїми розмірами Версаль ставав неймовірно тісним, кожен його мешканець постійно перебував під найприскіпливішим наглядом сотень очей. Пильнував і сам король, він навіть переглядав пошту придворних. Ті, аби зберегти для себе бодай якусь приватність, вигадали таємний шифр для листування, а король... найняв криптографів! Без сумніву, перебувати у Версалі було справжньою мукою, гірше за це було лише... не бути там.

СМЕРТЬ МРІЙНИКА

У 1680-х гучні бали, обіди й пишні свята у Версалі проводилися рідше й рідше, і щоденні ритуали, етикет і строгий розпорядок поступово перетворилися на рутину. Після смерті королеви у 1683-му Людовік одружився з мадам де Ментенон — жінкою куди стриманішою і благочестивішою, ніж його попередні пасії. Він хворів (саме у цей період йому було зроблено операцію), страждав від болю і радше б жив розмірено і тихо, але в Європі було неспокійно, його діймали вороги, котрих він підбурив сам, коли відкликав Нантський едикт, що захищав права протестантів-гугенотів. Військові кампанії йшли одна за одною, аби оплачувати їх, довелося навіть переплавити версальське срібло. А він, Король-Сонце, був уже немолодий...

Через маленьку ранку на нозі його, дужого, сильного чоловіка, звалила гангрена. Людовік XIV помер 1 вересня 1715-го у віці 72 років. Він пережив багатьох — і ворогів, і друзів, і власного сина. Трон він заповів онукові. Кажуть, на смертельному ложі він промовив: *«Я надто любив війну»*. Втім, він однаково міг зізнатися у пристрасті до слави і розкошів. А ще міг визнати, що був найбільшим у свій час мрійником, котрому все ж таки вдалося збудувати власний світ, палац — серце королівської Франції, створив абсолютну монархію — і сприяв тому, що одного дня монархія впала. Його величний витвір Версаль в очах революціонерів був символом пихи і марнотратства знаті. Але ж Король-Сонце просто діяв в інтересах держави...

МІЙ ДІМ — МОЇ ПРАВИЛА

Життя у Версалі підпорядковувалося численним правилам. Горе тому, хто ними знехтує...

Постукати у двері королівських покоїв можна лише мізинцем лівої руки, злегенька, і чекати, доки дозволять увійти.

Заборонено ходити, тримаючися за руки або попід руки. Жінка може покласти руку на зігнутий лікоть чоловіка або торкатися його руки кінчиками пальців.

Ніхто не сидить у кріслі в присутності короля й королеви. Стільці зі спинками призначені для принців і дофінів, для заслужених вельмож призначено стільці без підлокітників і спинок.

Постаючи перед королем, жінка тричі вклоняється на знак привітання і тричі — прощаючись.

У присутності короля не можна відходити у вбиральню, навіть під час багатогодинних заходів.

На урочисті обіди Grand Couvert чоловік обов'язково з'являється зі шпагою.

Заборонено витират ніс і обличчя об скатертину.

Коли хтось чхне, «Будьте здорові!» кажуть пошепки, знявши капелюха.

ПРЕМ'ЄРА

ШОУ

ЗВАЖЕНІ ТА ЩАСЛИВІ

ЗВАЖСЯ НА НОВІ СТОСУНКИ

з 29 серпня о 19:00

ВГОРІ: **Гол Маурісіо Родрігеса приніс сальвадорській команді вирішальну перемогу.**
ЗЛІВА: **Повідомлення про війну вийшло на перших шпальтах американських газет.**

ВІЙНА ЧЕРЕЗ ФУТБОЛ

Поверхнева причина збройного конфлікту між Сальвадором і Гондурасом вкрай безглузда: через футбол хіба ж беруться за зброю?..

Гевін Мортімер спробував розібратися у суті конфлікту.

GETTY X1, PRESSE SPORTS/OFFSIDE X1

ВИКРИТТЯ
ФУТБОЛЬНА ВІЙНА

Команди Сальвадору (*вгорі*) та Гондурасу (*внизу*). І ті, й інші виходили на поле під неймовірним тиском з боку вболівальників суперника.

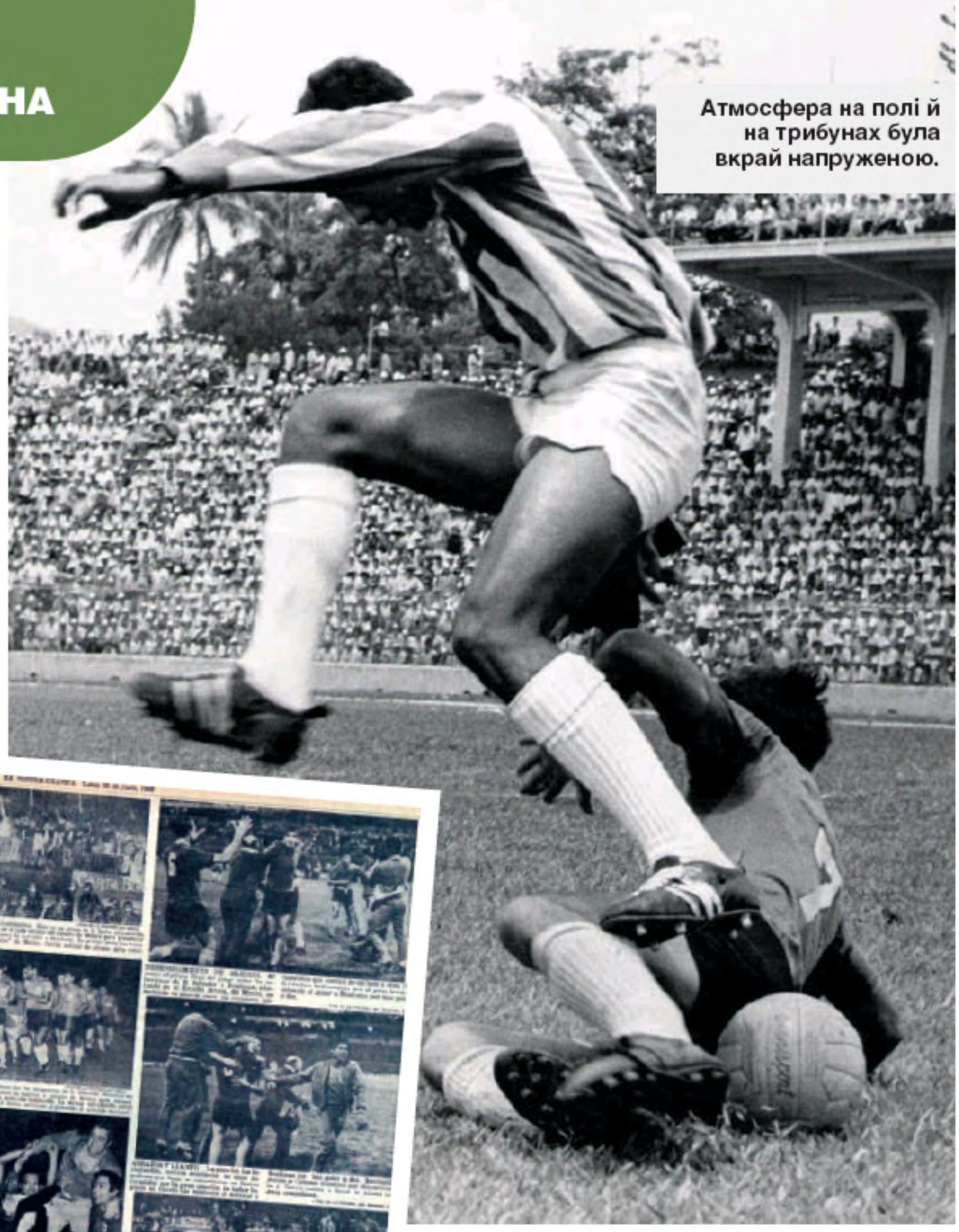

Атмосфера на полі й на трибунах була вкрай напруженою.

Репортаж сальвадорської газети *La Prensa Gráfica* про перемогу у третій грі плей-оф.

Мексика готувалася до чемпіонату світу з футболу 1970 року. Вісімнадцятирічна Амелія Боланьос, як три мільйони її співвітчизників, сподівалася і мріяла, що футбольна команда Сальвадору переможе збірну Гондурасу у кваліфікаційних матчах, пройде у фінал, а там — хто знає, може, й стане чемпіоном!.. Жодна з команд ще не брала участі в турнірах такого рівня, і для обох центральноамериканських країн це була неабияка подія. А коли ще врахувати обставини...

Коли 8 червня 1969 року команди зійшлися у першому матчі на стадіоні в Тегусігальпі, столиці Гондурасу, на кону стояв не чемпіонський кубок — йшлося про честь і гідність нації, про престиж країни. Нервовий, з численними гострими ситуаціями матч тривав законні 90 хвилин, напруга була шалена. Сальвадорці трималися гідно, працювали бездоганно, хоча вночі напередодні й очей не стулили: під їхнім готелем усю ніч гарували кількасот гондураських вболівальників — гуділи, кричали, гепали в барабани... Робили все, щоб «ворожі» футболісти не мали змоги відпочити.

До кінця матчу лишалися лічені хвилини, Сальвадор цілком міг розраховувати на нічию. Аж тут господарі вивели на поле ударну силу — свого кращого бомбардира Енріке Кардону. Мить... Пас, іще пас, удар... Гол! Гондурас святкував перемогу.

Амелія була в розпачі, це було таке приниження, таке... Як вони сміли пропустити гол?.. Переступивши поріг дому, вона кинулася до батькового кабінету, рвонула зачинену шухляду, схопила пістолет і вистрелила собі в голову. Хіба ж могло екзальтоване дівча знати, що його смерть стане ще однією трісочкою для розпалювання ворожнечі між двома народами?..

ДОМА НЕ ЧЕКАЛИ?

Непорозуміння між Гондурасом і Сальвадором виникли задовго до народження Амелії Боланьос. Територія Гондурасу в п'ять разів перевищувала площу Сальвадору, до початку 1960-х років його населення складало 2,3 млн осіб, Сальвадору — 3 млн. Суттєво відрізнявся і рівень життя в країнах. У Сальвадорі всі земельні ресурси були сконцентровані в руках купки еліти, і в пошуках кращої долі люди правдами й неправдами пробиралися через кордон (до речі, спірний) й осідали в незаселених місцинах на півночі Гондурасу. Працювали вони важко, аж надто важко, навіть як на найпрацьовитішого гондураського селянина. Зрештою в північній частині Гондурасу утворилися селища сальвадорських нелегалів, і до середини 60-х там проживало понад 300 000 осіб. Гондурасці обурювалися, вимагали від уряду і президента рішучих дій. Деяких заходів уряд вживав, та до радикальних вдався лише ближче до кінця 1960-х.

У 1963-му внаслідок військового перевороту президентом Гондурасу став Освальдо Енріке Лопес Арельяно. Для закріплення влади йому необхідна була народна підтримка, тому не відгукнутися *«на запит згорьованих мас»* він не міг. Гондурас заборгував Сальвадору чималі суми, економіка там розвивалася стрімкіше й стабільніше, рано

GETTY X1, PRESSE SPORTS/OFFSIDE X4, REX/SHUTTERSTOCK X1

чи пізно люди мали задатися питанням, чому крихітний Сальвадор попри брак землі й ресурсів таки живе. Аж тут така нагода відвернути увагу громадян від внутрішніх проблем країни!
За наказом президента Арельяно було розпочато «аграрну реформу», за якою земельні ділянки, зайняті сальвадорцями, належало перерозподілити між громадянами Гондурасу; колишнім власникам наказувалося забиратися додому, на незгодних націоналісти влаштовували облави, їм загрожувала неминуча депортація. Ворожнечу розпалювала преса, «експерти» втовкмачували громадськості, що головна причина росту безробіття й падіння рівня життя у Гондурасі — наплив мігрантів з Сальвадору.
Сальвадорський уряд навіснів. Не стільки через жорстокість до своїх громадян, скільки від усвідомлення безсилля. Коли така кількість людей повернеться на батьківщину, яку вони полишали через соціальну й економічну скруту, у ті самі злиденні умови, бунти будуть неминучі. Газети обох країн змагалися у красномовстві, змальовуючи портрет супротивника: нацисти, недоростки, пияки, садисти, агресори, кровопивці, злодії...
Сусіди по регіону намагалися примирити сторони, та де там! У 1969 році Гондурас відмовився продовжити двосторонню угоду про вільну міграцію. Ворожнеча дійшла до крайньої точки. На такому от політичному тлі й розгорталися спортивні події чемпіонату світу з футболу 1970 року у Мексиці. Для футбольних вболівальників і Сальвадору, і Гондурасу це була унікальна нагода: дістатися до Мехіко, щоб особисто підтримувати свою команду, було простіше простого. Уже в 1968-му, коли почалися кваліфікаційні матчі між збірними двох країн, боротьба йшла запекла. Гондурас вийшов у топ у своїй групі, перемігши Коста-Ріку й Ямайку, Сальвадор прорвався у півфінал після перемоги над збірними Суринаму та Нідерландських Антильских островів. Тепер ці непримиримі вороги мали зійтися на футбольному полі й відстояти право грати у фіналі. По обидва боки кордону за ходом матчів слідкували, затамувавши подих: ішлося не про банальну перемогу у спортивних змаганнях, громадяни обох країн — від останнього робітника до президента — вважали це боєм за право домінувати в регіоні.

ВИРІШАЛЬНИЙ БІЙ

У першому матчі на території Гондурасу збірна Сальвадору зазнала поразки. То було значно більше, ніж спортивний програш — то була національна трагедія! Сальвадорська преса в деталях описувала підлу поведінку гондураських вболівальників, безчесні махінації команди супротивника, впивалася болем приниження. І підігрівала надію на скорий реванш.

Через тиждень на території Сальвадору мав відбутися другий матч відбіркового туру. Навряд чи гондураські футболісти сміли сподіватися, що у Сальвадорі їх приймуть гостинно. Але щоб потрапити у саме пекло, ледве зійшовши з трапу... В залі прибуття на них чекав натовп розлючених вболівальників, вони вигукували образи, жбурляли в спортсменів дрібними предметами. Організатори спробували якомога швидше доправити гостей до готелю, та стало тільки гірше. В готелі фанати обох збірних влаштували бійку, дев'ять осіб було вбито, десятки зазнали травм різного ступеня тяжкості. Ближче до ночі ситуація ще більше загострилася, і футболістів під охороною озброєної поліції перевезли у посольство Гондурасу.

НАД СТАДІОНОМ ЗАМІСТЬ ПРАПОРА ГОНДУРАСУ МАЙОРІЛА ГАНЧІРКА

Конвой натикається на убитих у ровах на узбіччі прикордонної дороги. Жертвами перестрілок на лінії кордону стали понад 3000 осіб, переважно мирні жителі.

Сальвадорські солдати перед вторгненням на блок-посту поблизу Ель-Пой.

Сальвадорські ВПС бомбардували міста і села противника, але не пошкодили військові цілі. Гондураській авіації пощастило більше: її прицільні удари знищили сховища пального в Акахутлі та Кутоко (вгорі). Це обурило президента Гондурасу Арельяно: він хотів, щоб у конфлікті його країна виглядала жертвою.

ВИКРИТТЯ
ФУТБОЛЬНА ВІЙНА

Станції «Червоного хреста» були переповнені сальвадорськими біженцями.

Гондураські жінки і діти тікають у Гватемалу, рятуючись від авіанальотів сальвадорських ВПС.

БРУДНІ ІГРИ

«ДИНАМО» (ЗАГРЕБ) VS CRVENA ZVEZDA («ЧЕРВОНА ЗІРКА», БЕЛГРАД), 1990
За стадіоном *Maksimir*, що у хорватському Загребі, стоїть монумент з написом: *«Вболівальникам клубу, котрі на цьому місці розпочали війну з Сербією 13 травня 1990 року»*. Вболівальники «Динамо» й «Червоної зірки» — тоді двох футбольних клубів країни Югославії, влаштували на стадіоні побоїще. Спортивна ворожнеча скоро отримала політичне забарвлення: для хорватів червона зірка завжди була символом словенського націоналізму… Мине небагато часу, і в країні націоналістичні рухи наберуть сили, спалахне громадянська війна, а велика країна розпадеться на багато вільних маленьких.

ПАКИСТАН VS АНГЛІЯ, 1987
Під час міжнародного матчу з крикету у Файсалабаді капітан англійців Майк Геттінг накинувся зі звинуваченнями на арбітра Шакура Рану, стверджуючи, що той судить англійців упереджено. Шакур Рана зі свого боку наполягав, що англійці вдаються до нечесних прийомів. У конфлікт довелося втрутитися дипломатам, оскільки *«на кону стояла серйозна торгова угода між двома країнами»*.

КОРЕЙСЬКА ТРАГЕДІЯ, 1987
Південна Корея готувалася до Олімпійських ігор — 1988 у Сеулі. Уряд КНДР намагався переконати сусіда виступити на Олімпіаді під спільним прапором, але усі спроби виявилися марними. Майже за рік до спортивного свята, у листопаді 1987-го, терорист з КНДР підірвав південнокорейський літак зі 115 особами на борту. Президент КНДР Кім Ір Сен сподівався, що це посіє паніку й атлети та вболівальники відмовляться від присутності на іграх. Сподівання не виправдалися.

CRICKETPIX/GRAHAM MORRIS X1

Ще до початку гри гондураська збірна була психологічно розчавлена. Останнього удару їй завдали на стадіоні: замість прапора Гондурасу на флагштоку майоріла ганчірка. Сальвадор на своєму полі переміг з рахунком 3:0. *«Велике щастя, що ми тоді програли,* — сказав згодом Кардона. — *Інакше б нас звідти живими не випустили»*.

Тим не скінчилося. Сальвадор і Гондурас набрали рівну кількість очок, тому було призначено третій, вирішальний матч. Він мав відбутися на нейтральному полі, на стадіоні «Ацтека» в Мехіко. Гру призначили на 27 червня. Дочекатися відповідального матчу, вирішити усе в чесному спортивному поєдинку — і край! Та події розвивалися інакше.

У Гондурасі почалися криваві переслідування сальвадорських мігрантів. Сальвадор оголосив надзвичайний стан, усіх резервістів було зібрано в казармах через необхідність протидіяти спалахам агресії проти громадян Сальвадору на території сусіднього Гондурасу. За даними урядових джерел виселено й викинуто з країни було близько 10 000 сальвадорців, більшість полишили домівки, маючи при собі лише особисті речі, багатьом не дали узяти навіть того. *«Стосунки між двома країнами загострилися після проведення останнього футбольного матчу»,* — зазначав репортер.

Наступного дня Гондурас закрив кордони, і сальвадорські мігранти стали бранцями на ворожій території. У відповідь Сальвадор розірвав з сусідом дипломатичні стосунки.

А матч 27 червня мав відбутися, і він відбувся. Важко уявити, як почувалися футболісти обох збірних. На охорону правопорядку на стадіоні «Ацтека» було кинуто 5000 поліцейських. Сальвадорці з першої миті діяли рішуче, і на восьмій хвилині Хуан Рамон Мартінес забив гол. Незабаром Кардона вирівняв рахунок: 1:1. На 28-й хвилині сальвадорці пішли в наступ, і Мартінес пробив гондураські ворота вдруге. 2:1 на користь Сальвадору! За лічені хвилини гондурасці зрівняли рахунок. Було призначено додатковий час. Долю матчу вирішив молодий нападаючий сальвадорської збірної Маурісо Родрігес: він забив вирішальний гол і вивів свою збірну у фінал першого за всю її історію чемпіонату світу.

СТАРІ РАХУНКИ

Була надія, що тепер політики Гондурасу і Сальвадору вирішать усі питання цивілізовано, за столом переговорів. Міністри іноземних справ Коста-Рики, Нікарагуа і Гватемали запропонували своє посередництво. На початку липня сторони зустрілися, але ні Гондурас, ні Сальвадор не готові були до компромісів, усе зводилося до

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ ПРИПИНИЛИСЯ, КОЛИ ЗАБРАКЛО БОЄПРИПАСІВ

Армія Гондурасу була у критичному стані: з 3500 військових боєздатним був лише один батальйон. Краще було з ВПС, яким довелося прийняти перший удар.

взаємних обвинувачень. Представники Сальвадору заявляли, що Гондурас здійснив авіанальоти на їх прикордонні пости. Гондурас це заперечував, звинувачував сусідів у шпигунстві, у веденні аерофотозйомки. Газета *The Times*, даючи звіт про хід перемовин, назвала конфлікт *«футбольною війною»*, і скоро цю назву підхопила світова преса.

Переговори ще тривали, коли пролунали перші постріли. Хто першим відкрив вогонь — невідомо. У репортажі 12 липня кореспондент *New York Times* повідомляв, що гондураські військові обстріляли групу сальвадорських солдатів, котрі перетнули їхній кордон, чотирьох було вбито. То був розвідзагін, який сальвадорці, побоюючись повномасштабного вторгнення, спорядили для спостереження за кордоном за два дні до того. Сальвадор пішов у наступ. Спочатку атакували з повітря міста Нуева Окотепеке, Санта-Роса-де-Копан, Грасіас і Чолутека, тоді перетнули кордон на ріці Гоаскоран в районі Аматільйо на півдні та в Ель-Пой на заході і просунулися вглиб Гондурасу на 65 км. Організація Американських Держав (ОАД), до якої входила більшість країн регіону, скликала екстрене засідання. Сальвадорська делегація заявила, що дії Гондурасу були обманним маневром, аби приховати факти масової депортації сальвадорців.

Воєнні дії між Сальвадором і Гондурасом висвітлювалися на перших шпальтах американських і європейських газет. *The Times* повідомляла, що гондураська армія відбила вторгнення сальвадорців і виставила на кордоні формування загальною чисельністю 1000 осіб. Офіційні джерела Сальвадору заявляли, що збили чотири ворожі літаки і знищили *«велику кількість живої сили»* противника. У газетних заголовках усе частіше конфлікт називали *футбольною війною*. Як пояснювала читачам *The Times*, *«суть нинішньої ворожнечі закладено у попередні десятиліття, коли понад чверть мільйона сальвадорців самовільно осіли в районах Гондурасу, що межують з їхньою країною. /.../ Гондурас заявляє, що не має претензій до мігрантів, лише наполягає на необхідності обов'язкової реєстрації відповідно до чинного законодавства»*. Кореспондент зазначав: *«На щастя, армії країн Латинської Америки слабо оснащені, відтак є надія, що «футбольна війна» триватиме недовго»*.

15–16 липня ескалація тривала. *«По всій протяжності кордону ідуть бої,* — писала преса. — *Сторони кількість жертв не розголошують. Гондураські медики реєструють велику кількість тяжких поранень серед військових і цивільних по обидва боки кордону. Студентів Тегусігальпи мобілізовано для розгортання госпіталів та центрів екстреної допомоги пораненим»*.

ПОХМУРІ ПЕРСПЕКТИВИ

На засіданні 15 липня ОАД закликала до припинення вогню, але сторони були непримиримі. Та стрілянина незабаром стихла! Спонукали до цього не дипломатичні таланти посередників, а банальний брак боєприпасів, амуніції й пального в обох арміях і проливна злива: на озброєнні обох армій стояли літаки часів Другої світової, гвинтові з поршневими двигунами, непридатні для вильотів у негоду.

Офіційно про припинення вогню сторони домовилися 18 липня. На початку серпня Сальвадор під тиском міжнародних санкцій остаточно вивів війська з Гондурасу. Точних даних про військові втрати немає. В ході конфлікту постраждало цивільне населення: на території Сальвадору загинули 1000 мирних жителів, на території Гондурасу — 2000, сотні тисяч втратили домівки й майно, мусили шукати тимчасового притулку. Короткочасна війна позначилася на добробуті усього регіону, її відголоски лунали ще не одне десятиліття. Гондурас вийшов з Центральноамериканського спільного ринку — торгово-економічного союзу країн ЦА, заснованого в 1960 році; за наступні два десятиліття Центральною Америкою прокотилася лавина економічних потрясінь і військових конфліктів. Тільки 30 жовтня 1980 року (через одинадцять років!), був підписаний мирний договір — документ, який нарешті узаконив перемир'я.

Що ж до чемпіонського кубку, який начебто став причиною війни, то Сальвадор його так і не взяв. Сальвадорська збірна дійшла до фіналу, перемігши у відбіркових матчах Гаїті з рахунком 1:0, але в самому турнірі уже в першій зустрічі програла Бельгії: 3:0. Тоді була поразка від мексиканської збірної: 4:0. Справу довершила зустріч зі збірною СРСР: поразка з рахунком 2:0. Що ж, футбол — гра красива, та чи варто було через неї втрачати голови?

GETTY X2, REX/SHUTTERSTOCK X2

СМЕРШ

Організація з назвою-абревіатурою проіснувала лише три роки — і на десятиліття закарбувалася в історії. Про неї написано багато, її і демонізують, й ідеалізують. У чому полягали її завдання, з ким вона боролася, що у розповідях про її діяльність правда, а що — вигадки? Доктор історичних наук, полковник запасу ***Дмитро Вєдєнєєв*** *пропонує звернутися до фактів і цифр.*

Уроки Другої світової особливого значення набула робота розвідки і контррозвідки. Під ударом спецслужб могли будь-якої миті опинитися органи держуправління, вище керівництво держави, армія, тил, промисловість, транспортна система... Цьому необхідно було протидіяти. Виконання цієї місії було покладене на організацію під назвою СМЕРШ. Головними з її завдань були боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною і підривною діяльністю іноземних розвідок у частинах і з'єднаннях Червоної армії, виявлення «антирадянських елементів», боротьба зі зрадництвом, викриття дезертирства і самошкідництва, фільтрація та перевірка репатрійованих осіб, військових та цивільних, що перебували в полоні й оточенні. Ані переслідування мирного населення, ані створення загороджувальних загонів, ані будь-які карні заходи до її компетенції не входили. СМЕРШ виконував функції контррозвідки. І виконував вдало.

ПАВУТИННЯ АБВЕРУ

Супротивник був сильний — спеціальні служби Німеччини та її союзників. Ще з 1930-х років спецслужби стали одним із найважливіших елементів експансіоністської політичної лінії та доктрини «тотальної війни» Третього рейху. В Україні окупанти розгорнули розгалужену мережу карально-репресивних органів спеціального призначення: військової розвідки абвер (що мала три підрозділи — власне розвідки, диверсійно-підривної справи та контррозвідки), таємної поліції гестапо, поліції безпеки СД, польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку. Активно діяли й спецслужби сателітів Німеччини — таємна поліція Сигуранца та Служба спеціальної інформації (військова розвідка) Румунії, угорські розвідка та контррозвідка, спецорган фашистської Італії. В Україні дислокувалося 26 спецорганів противника, на потреби таємної війни на Східному фронті працювало майже 60 німецьких спеціальних навчальних закладів, і щорічно вони випускали до 10 тис. розвідників, диверсантів і терористів.

Порівняно з 1939 роком кількість агентури противника у радянському тилу зросла у 1941-му в 14 разів, у 1942-му — в 31, в 1943-му — в 43 рази. У лютому 1942 року за вказівкою рейхсфюрера СС Гіммлера було створено спеціальний орган «Підприємство "Цепелін"» для

Абвер налагодив роботу спецшкіл з підготовки диверсантів, розвідників і спецпропагандистів по усьому Східному фронту.
ЗЛІВА: Діти-диверсанти — випускники «Буссард», 1943 рік
СПРАВА: Юний член особливої команди «Гемфрут», хлопчині на вигляд років десять.
ВНИЗУ: Диверсійна група «Бранденбург».

масштабної диверсійно-терористичної роботи, особлива увага приділялася діям у глибоких тилах на Півночі, Поволжі, у Казахстані тощо. Відступаючи, німці лишили на території України понад 200 розвідувально-диверсійних резидентур — близько 2500 тренованих агентів. Спецшколи абверу на Східному фронті одночасно готували в середньому 4000–5500 розвідників і диверсантів і понад 4000 спецпропагандистів. Залучали навіть дітей. Абвергрупа-209 («Буссард») у 1943-му створила диверсійну школу для детей 11–14 років, з них було сформовано особливу команду «Гемфурт».

Важливий момент: радянська розвідка ніколи не використовувала дітей для самовбивчих місій за лінією фронту. Так, багато дітей і підлітків добровільно служили розвідниками в армії та у партизанських загонах, ставали синами полків. Але щоб з ініціативи партії та уряду... Отож фільм-фальшивка «Сволочи» російського виробництва є ніщо інше, як злісний наклеп і довільне переписування історії.

СМЕРТЬ ШПИГУНАМ!

Спецслужби ворога діяли зухвало, і радянська контррозвідка почала налагоджувати роботу в умовах бойових дій. Не все робилося швидко й раціонально. 17 липня 1941 року 3-тє Управління (військова контррозвідка) Наркомату оборони СРСР перетворили на Особливий відділ (Управління особливих відділів) НКВС; такі відділи було запроваджено при штабах фронтів і з'єднань. Перед війною відділ пережив низку реорганізацій, і лише в лютому 1941-го його було передано у військове відомство. Головним його завданням тоді було визначено боротьбу з «контрреволюційними проявами» й «антирадянськими елементами», і навіть у червні 1941-го (!) на нараді керівників 3 підрозділів Народного комісаріату оборони питання дій контррозвідників у воєнний час не обговорювалися. А ситуація вимагала дій рішучих і негайних.

І тоді з'явився СМЕРШ — організація з назвою-абревіатурою зі слів «Смерть шпигунам». Створено її було за постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 19 квітня 1943 року, повна назва звучала як Головне управління контррозвідки (ГУКР) Народного комісаріату оборони СМЕРШ. Очолив організацію генерал-полковник Віктор Абакумов, заступник народного комісара оборони СРСР, тобто особисто Йосипа Сталіна. 21 квітня 1943 року уряд затвердив Положення про ГУКР СМЕРШ. У документі зокрема встановлювалася вертикаль органів військової контррозвідки: управління СМЕРШ на фронтах, відділи — в арміях, корпусах, дивізіях, бригадах, гарнізонах, укріплених районах, установах НКО тощо. Кадри для СМЕРШ курсом, розрахованим на 6–9 місяців, готували 1-ша та 2-га московські школи (800 курсантів), ташкентська школа (200 осіб), хабаровська (250 осіб) та 4-місячні курси у Новосибірську та Свердловську.

Головним завданням СМЕРШ була протидія диверсійно-розвідувальній діяльності ворога

ПРОТИ ДИВЕРСІЇ

Управління ГУКР СМЕРШ 4-го Українського фронту у 1943 році нараховувало 144 контррозвідувальні підрозділи. Військові контррозвідники 1, 2 і 3-го Українських фронтів лише з травня 1943-го по червень 1944-го виявили і знешкодили 622 співробітники і агенти ворожих спецслужб, перевербували 52 агенти у тилах, самі запровадили в середовище противника 289 оперативників. Армійській спецслужбі вдалося завести своїх людей у спецшколу німецького розвідоргану «Оріон» у Харкові та інших містах на окупованій території. Впроваджений у «Оріон» агент Гальченко займався оформленням документації на агентуру для радянського тилу, через нього СМЕРШ отримав дані на 24 офіцерів-розвідників і 100 підготовлених і закинутих у тил агентів; 23 з них було зарештовано, багатьох залучено до співпраці.

Конче необхідно було захистити тилові об'єкти від диверсій. Навіть коли лінія фронту посунулася на пристойну відстань, протидиверсійні заходи не втратили актуальності. Німеччина саме запроваджувала стратегію *кляйнкріга* — «малої війни», 12 лютого 1944 року було створене 8-е Управління РСХА (диверсійна робо-

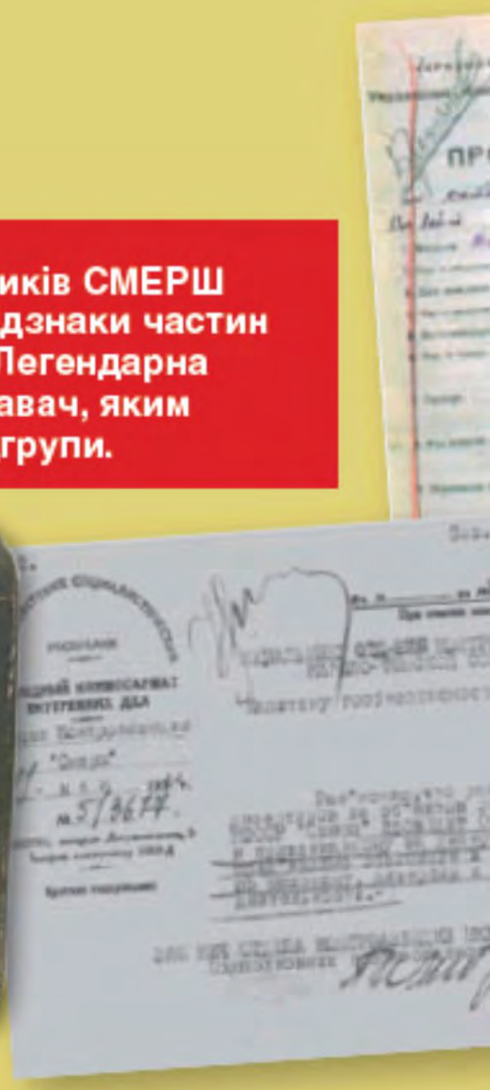

ЗЛІВА: Спеціальна форма для співробітників СМЕРШ не розроблялася, вони носили форму і відзнаки частин і з'єднань, при яких працювали. ВНИЗУ: Легендарна рація «Север» — переносний радіопередавач, яким зокрема користувалися радянські розвідгрупи.

та), яке очолив відомий диверсант Отто Скорцені. За неповними даними НКДБ УРСР, лише у 1944–1945 рр. на територію УРСР німці закинули 356 агентів-парашутистів. З цими чудово підготовленими «паршами» вели небезпечний двобій розшуковці СМЕРШ — «вовкодави», «чистильники», майстри рукопашного та вогневого бою, силового затримання й миттєвого психологічного пресингу, який дозволяв отримати потрібну інформацію від очманілих бранців у перші ж хвилини затримання.

СТРАТЕГІЧНА... ДЕЗІНФОРМАЦІЯ

Вищим проявом контррозвідувального мистецтва стали оперативні ігри з нацистськими розвідорганами. Суть їх полягала у використанні захоплених ворожих агентів і радистів для дезінформації. Навесні 1943 року майже усіма оперативними іграми відав 3-й відділ ГУКР СМЕРШ. В окремі періоди війни територіальні органи та військова контррозвідка вели одночасно до 70 оперативних ігор! Кваліфіковано вводили в оману абвер агентурні радіостанції «Тризуб» (Житомир) і «Антена» (Львів), львівська легендована група «Шапка-невидимка».

Коли готувався наступ у районі Корсунь-Шевченківського (січень — лютий 1944 року), через захоплені радіостанції фахівці розповсюдили дезінформацію про плани 1-го і 2-го Українського фронтів. Це дозволило оточити і знищити 10 ворожих дивізій. Під час підготовки Ясько-Кишинівської наступальної операції органи держбезпеки і СМЕРШ здобули важливу інформацію про сили і плани ворога і майстерно переконали його, що флангові удари здійснюються для відвернення уваги, а основний наступ піде «в лоб», на столицю Молдавії. В результаті ЧА притисла до Чорного моря 24 дивізії і 18 з них розгромила, Румунія вийшла з гітлерівської коаліції і оголосила війну Німеччині.

Прислужилися дезінформаційні радіоігри й у період Львівсько-Сандомирського наступу. У грудні 1944-го контррозвідники Львівського військового округу захопили німецьких шпигунів-парашутистів і, уміло повівши гру від їх імені, до квітня 1945-го включно постачали ворогові «перевірені дані».

У Відні до рук бійців СМЕРШ 3-го Українського фронту потрапив архів німецької розвідки з документами, починаючи з 1938 року; там зокрема було виявлено списки кадрових співробітників і агентів. Лише у вересні — листопаді 1944 року органи СМЕРШ Українських фронтів знешкодили на території Румунії, Угорщини, Болгарії й Чехословаччини понад 1100 шпигунів, диверсантів і терористів. До 11 травня 1945 року СМЕРШ затримав у Відні 858 співробітників та агентів німецьких спецорганів, захопив списки агентури, звіти гестапо, іншу цінну документацію.

Особливого значення в роки війни набули радіорозвідка та робота криптографічної служби. З квітня 1944-го у Києві відновила систематичну роботу служба радіорозвідки і контррозвідки. Одним з її провідних завдань було виявляти і перехоплювати канали радіозв'язку спецслужб противника з агентурою. У Києві та Львові обладнали потужні радіоцентри з модернізованим обладнанням, здатні тримати зв'язок з найвіддаленішими розвідгрупами. Інформація в ефірі траплялася різна, цікава, корисна... І уся вона потребувала швидкого професійного опрацювання.

НЕЗАКОННІ МЕТОДИ

Робота органів військової контррозвідки була далеко не бездоганна. Тут «прислужилися» й екстремальні умови військового часу, і масовий приток некваліфікованих оперативників і слідчих, і звичне для сталінської епохи нехтування нормами законності та правами людини. Ось що виявили бригади Управління особливих відділів НКВС СРСР під час перевірки роботи органів військової контррозвідки Народного комісаріату Військово-морського флоту та Чорноморського флоту (наказ НКВС СРСР від 18 червня 1942 р. № 001271). У звіті зазначається, що роботі структур притаманні «серйозні недоліки в постановці агентурної й слідчої роботи, в окремих випадках злочинно-халатне ставлення до справи», виявлено безпідставні арешти, провадження слідства з грубими порушеннями, спрямованими на «отримання вигаданих свідчень» про належність громадян до «контрреволюційних організацій і груп». Вочевидь, такі методи роботи були не унікальною знахідкою одного чи кількох підрозділів...

Втім, бійці СМЕРШ кабінетними щурами не були. Їм не раз доводилося брати активну участь у бойових діях, а то й приймати на себе командування підрозділами й частинами бойової армії. З початку війни і до березня 1944 року загинуло 3725 співробітників ОВ НКВС та СМЕРШ, безвісти зникли 3092, зазнали поранень 3520 осіб. Чотири військові контррозвідники отримали звання Героя Радянського

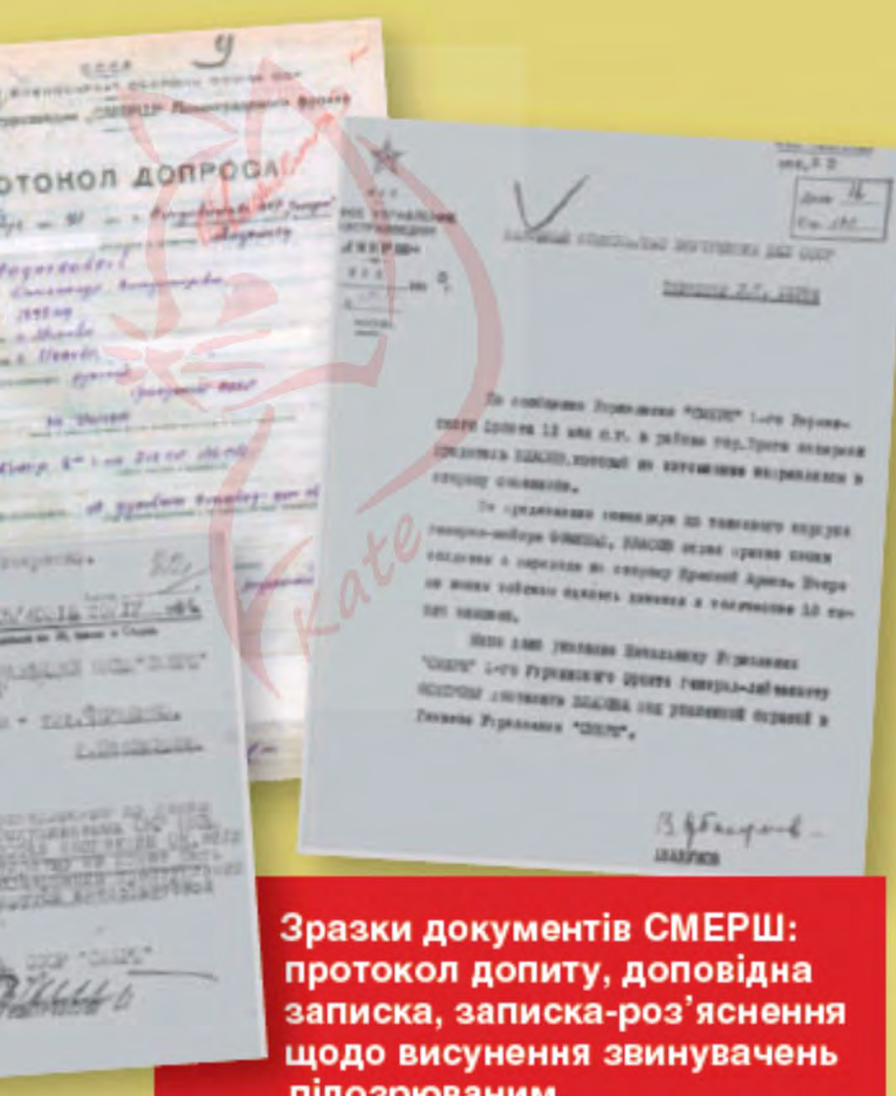

Зразки документів СМЕРШ: протокол допиту, доповідна записка, записка-роз'яснення щодо висунення звинувачень підозрюваним.

Союзу. За роки війни контррозвідка знешкодила в Україні 7849 агентів противника, з яких 6951 — німецької, 791 — румунської, 20 угорської розвідок. Загалом за статистикою органів держбезпеки у 1941–1945 роках було заарештовано 84 677 осіб.

НЕСПОКІЙНИЙ МИР

Відступаючи, ворог залишив розгалужену агентурну мережу, по звільнених містах притаїлися колаборанти, зокрема й ті, хто заплямував себе кров'ю. Їх необхідно було розшукати і покарати. У цьому важливу роль відігравали оперативні джерела. Співробітники НКДБ і СМЕРШ затримували по гарячих слідах німецьких спецслужбістів, генералітет, високих чиновників — організаторів масового терору проти мирного населення. До вересня 1945 року в Україні за звинуваченням у колабораціонізмі було оголошено у Всесоюзний розшук 13 167 осіб, у місцевий оперативний розшук — 1881 агента гітлерівських спецслужб та 3281 пособника окупантів. Тоді ж було заарештовано 1541 агента та 3148 пособників окупантів.

У грудні 1945-го — січні 1946-го у Союзі по різних містах відбулося вісім відкритих судових процесів над німецькими військовими злочинцями, загалом було засуджено 85 осіб, серед них 18 генералів. У Києві 15 підсудних дали розгорнуті свідчення про масове винищення людей, примусове вивезення мирних громадян на роботи до Німеччини, руйнування промислових і культурних об'єктів та об'єктів історичної спадщини. Злочинців було привселюдно страчено — повішено у Києві, на теперішньому майдані Незалежності.

УСІХ НА ГУЛАГ?

Території звільнялися, до своїх домівок поверталися солдати з полону та цивільні громадяни, вивезені на роботи до Німеччини. У такій масі людей вільно могли загубитися кадрові співробітники та агенти ворожих спецслужб, колишні колаборанти, військові злочинці. Через необхідність контррозвідувального й оперативно-розшукового супроводу громадян так званої фільтрації 31 серпня 1943 року НКВС СРСР затвердив «Інструкцію про порядок і завдання агентурно-оперативного обслуговування особового складу та цивільного персоналу таборів НКВС СРСР для військовополонених та інтернованих».

У популярних працях, художніх і кінематографічних творах останніх десятиліть яскраво й багатогранно змальовано масові репресії й заслання усіх, хто перебував у полоні. Однак є цифри. Станом на 1 березня 1944 року з 312 500 військовослужбовців-полонених, перевірених у контррозвідувальних підрозділах, під арешт було віддано 3,6% (11 283 особи), 2,6% направлено у штрафні підрозділи, дані на 71,4% передано у військкомати для призову в армію, решту розподілено по промислових підприємствах, шпиталях, тощо. Підозрілих осіб, котрі поверталися з полону, направляли для подальшої перевірки у спецтабори НКВС, а тих, на кого були наявні компрометуючі матеріали, передавали контррозвідці. До 10 грудня 1945 року лише в Україні в ході фільтраційних перевірок виявили й арештували 3143 особи. З остарбайтерів — тих, кого було вивезено на примусові роботи до Німеччини, 80% після фільтрації одразу повернулися додому, близько 10% залучено у трудові батальйони для відбудови країни, декого призвано до війська. Лише 1,7% викликали зацікавленість спецслужб.

ДВОБІЙ СПЕЦСЛУЖБ

Найвиваженішу оцінку роботі радянської контррозвідки і СМЕРШ зокрема дав ворог. На допиті 28 травня 1945 року начальник відділу абвер-3 (контррозвідка) генерал-лейтенант Бентівеньї сказав: *«Виходячи із досвіду війни, ми вважали радянську контррозвідку надзвичайно сильним і небезпечним противником. За даними, якими володіє абвер, практично жоден закинутий у Червону армію німецький агент не уник контролю з боку органів, в основній своїй масі німецька агентура була росіянами арештована, а якщо поверталася, то зазвичай з дезінформаційними матеріалами».*

СМЕРШ було розформовано у 1946 році. Його бійці не були янголами у сяючих обладунках. Але й демонами вони були навряд. ⊙

Керівники СМЕРШ: Абакумов, Гладков та Берія.

КОНТРРОЗВІДКА ЗСЕРЕДИНИ

19 квітня 1943 року постановою СНК СРСР № 415—138сс на базі Управління особливих відділів НКВС СРСР було створено:
Головне управління контррозвідки СМЕРШ Народного комісаріату оборони СРСР, начальник — комісар ГБ 2-го рангу В. С. Абакумов;
Управління контррозвідки СМЕРШ Народного комісаріату Військово-Морського флоту СРСР, начальник — комісар ГБ П. О. Гладков.
15 травня 1943 року для агентурно-оперативного обслуговування прикордонних і внутрішніх військ, міліції та інших збройних формувань Наркомату внутрішніх справ наказом НКВС СРСР № 00856 було створено Відділ контррозвідки (ОКР) СМЕРШ НКВС СРСР, начальник — комісар ГБ С. П. Юхимович.
У центральному апараті СМЕРШ діяли такі основні функціональні підрозділи:
–1-й відділ, контррозвідувальна робота в НКО СРСР;
– 2-й відділ, робота серед військовополонених, перевірка радянських вояків, що побували у полоні;
– 3-й відділ, боротьба з німецькою агентурою, закинутою в тил Червоної армії;
– 4-й відділ, робота з виявлення агентури противника за лінією фронту;
– 5-й відділ, керівництво органами СМЕРШ у воєнних округах;
– 6-й відділ, підрозділи слідчий, з оперативної техніки, візуального спостереження та арештів, шифрувальної роботи, оперативного обліку тощо.

ФОТОСВІДЧЕННЯ
БЕРЛІН У РУЇНАХ

БЕРЛІН ’45

У травні 1945-го Німеччина капітулювала, Друга світова війна закінчилася. Пів світу лежало у руїнах. На купу каміння перетворила союзницька авіація і столицю Третього рейху...

НІДЕ ПРИХИЛИТИСЬ

Тисячі людей лишилися без даху над головою, без засобів до існування.

БЕЗ МІСЦЯ ПРИЗНАЧЕННЯ
На вокзалі усі потяги були переповнені. Усі кудись їхали, поспішали: хтось розшукував рідних, хтось намагався знайти житло і роботу.

ВСЕ, ЩО ЛИШИЛОСЯ
Родина вкладає на благенький візочок свої пожитки — усе, що вдалося знайти під завалами, на які перетворився їх рідний дім. Усе добре закріпити, нічого не розгубити... Поїхали! От тільки куди?..

ЖАХЛИВА КАРТИНА

Люди поверталися з фронтів, з таборів буквально на пустку: більшість будівель у місті було зруйновано. Знайти рідних чи бодай дізнатися, де вони, було майже нереально.
А до всього окупаційною владою — військами США, Великобританії, Франції та СРСР, Берлін було поділено на сектори.

НІЧОГО СВЯТОГО
На фото — усе, що залишилося від Меморіальної церкви кайзера Вільгельма. Загалом на Берлін за час війни було скинуто 67 000 бомб. Їх жертвами стали понад 125 000 мирних громадян.

ПО КРАЩУ ДОЛЮ
До 1948 року понад два мільйони громадян, що за час воєнних дій втратили житло і майно, переїздили з одного населеного пункту в інший у пошуках бодай якогось притулку й роботи.

УСЕ ПОДІЛЕНО
Життя у різних секторах Берліна кардинально різнилося. Радянський Союз здебільшого переймався відбором репарацій, активно вивозилися цінності й обладнання підприємств. У секторах Франції, Британії та США окупуційна влада намагалася налагодити побут громадян, забезпечити їх усім необхідним.

ЖИТТЯ ТРИВАЄ
Берлін усіма силами намагався повернутися до нормального життя. Коли містом було пущено громадський транспорт, люди терпляче вистоювали у чергах. Жодних сварок і штовханини, просто треба почекати...

БЕРЛІН БУВ ЗНИЩЕНИЙ... НАЛЯКАНІ ЗМУЧЕНІ ЛЮДИ РОЗГУБЛЕНО БЛУКАЛИ ВУЛИЦЯМИ.

МАК МОРРІС, ВІЙСЬКОВИЙ КОРЕСПОНДЕНТ США

© ROBERT CAPA/© INTERNATIONAL CENTER OF PHOTOGRAPHY/MAGNUM PHOTOS X2, GETTY X1, TOPFOTO X1

МАЛО-ПОМАЛУ МІСТО ОГОВТУВАЛОСЯ, ПОЧИНАЛО ОЖИВАТИ.

ГЕРДА ДРЕУС, МЕШКАНКА БЕРЛІНА

ТРУДНОЩІ СПІЛКУВАННЯ
Не завжди просто було порозумітися з місцевим населенням. На фото — невдала спроба радянського солдата купити у німецької фрау велосипед. Він дав гроші, пані узяла їх і... передумала розставатися зі своїм транспортом!

УСЕ ПОЗАДУ
В роки голокосту загинуло понад 1,5 млн дітей. На щастя, цій малечі з польського табору уже ніщо не загрожує.

НА ПЕРЕКУР!
Сигарети стали валютою. На фото люди перериваюють купу сміття у пошуках недопалків.

УСІ ДО ПРАЦІ!
Виживання потребувало зусиль від кожного. Ці хлоп'ята роблять що можуть — тягають воду.

БЕЗЦІННІ КАЛОРІЇ

Усі роки війни Німеччина жила надголодь. І встановлення миру ще не гарантувало остаточне вирішення продовольчої проблеми.

КАРТОПЛЯНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
Кілька місяців Берлін не бачив картоплі. Нарешті британці привезли кілька вантажівок. Цінний продукт видавали по 4 кг в одні руки. Коли буде нова поставка, ніхто не знав.

ДИВІТЬСЯ, ХЛІБ!
Усю війну Берлін не бачив білого хліба. Нацисти кинули усі сили на розвиток промисловості і занехаяли аграрний сектор, їжа, особливо якісна, була омріяною розкішшю.

ТІЛЬКИ ЩОБ ВИЖИТИ
Школярі отримують щоденну порцію супу. Від нестачі продовольства потерпали люди в усіх секторах. До травня 1946-го середній раціон за картками становив 1000 калорій на день.

AKG IMAGES X2, GETTY X5

ЖІНОЧИМИ РУКАМИ

Місто необхідно було розчистити від небезпечних руїн, і зробити це мали жінки — основне населення Берліна.

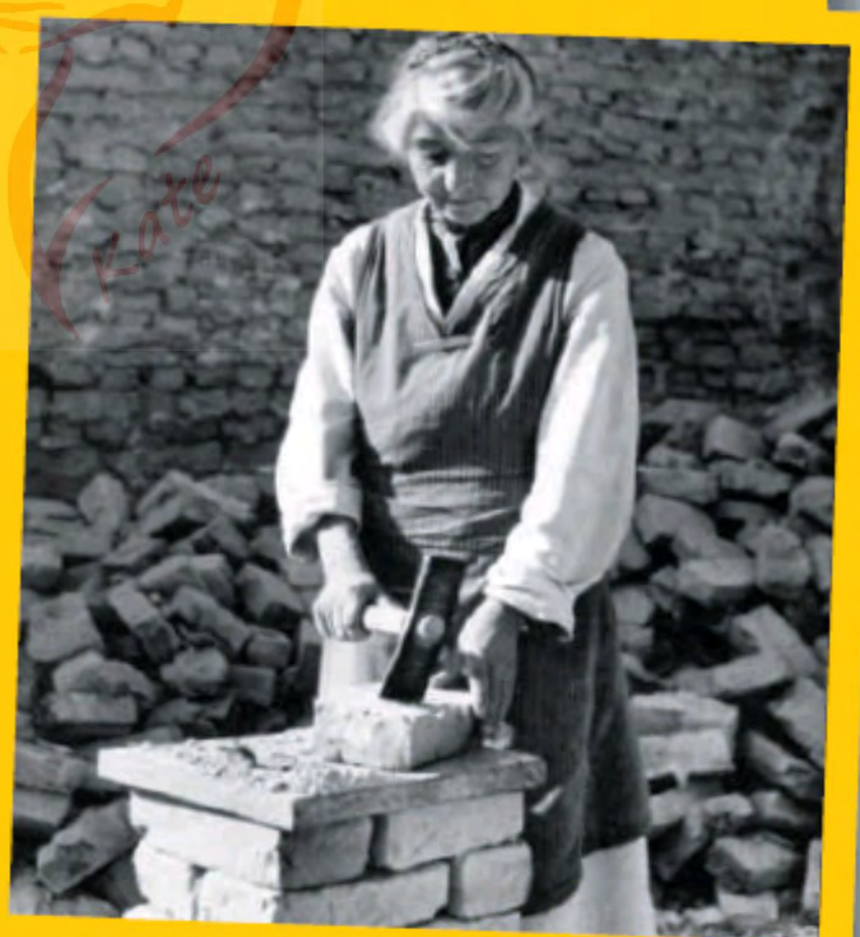

ВЕСЕЛІШЕ, ДІВЧАТКА!
На вимогу окупаційної влади усіх жінок віком від 15 до 50 років було залучено до розбирання завалів і відбудови міських об'єктів.

КОМАНДНА РОБОТА
Жінки вишикувалися у довгу чергу і, розбираючи завал, передають ланцюжком камінь за каменем. Робота важка, ризикована, але кому ж її робити?

НЕБАГАТИЙ ВИБІР
Важко працювати майже дев'ять годин на день за мізерну платню — хто ж так витримає!.. Втім, є вибір: замість грошей узяти додаткові продовольчі картки.

УСІМ, ХТО МЕНЕ ЗНАЄ
На вцілілій стіні зруйнованого будинку жінка пише свою нову адресу. Можливо, хтось із друзів чи рідних побачить, зможе її розшукати. Такими написами пістрявіли залишки стін по всьому берлінському середмісті, де бомбардуваннями було зруйновано понад 80 % будівель.

ПИШУ ТОБІ З НАДІЄЮ
Кожний паркан перетворювався на дошку оголошень. Хтось когось розшукував, хтось повідомляв про знахідку, хтось пропонував послуги чи посильну допомогу, хтось про допомогу благав...

GETTY X3, TOPFOTO X4

БІЙНЯ НА ВУНДЕД-НІ

Трагедія на березі маленького струмка у Південній Дакоті, що сталася 29 грудня 1890 року, — не найпримітніша подія в історії Північної Америки. Але то рана, яка кровить і досі. **Джуліан Хамфріс** розібрався, що відбувалося в містечку біля тихого струмка насправді.

Copyrighted by the North Western Photo Co
Chadron Neb
Jan 1st 1891
View of Wounded Knee

Агент у справах індіанців Даніель Ф. Ройєр почувався кепсько. Ішов уже листопад 1890-го, і відтоді, як його призначили у резервацію Пайн-Рідж, де проживали лакота — одне з племен народу сіу, минуло кілька місяців, а він досі не призвичаївся до тутешніх умов і звичаїв, не розумів цих дикунів, уявлення не мав, як з ними триматися; він просто боявся їх. Мудрі лакота це знали, між собою вони називали його Той, хто боїться індіанців. Він щиро прагнув допомогти їм, призвичаїти їх до білої культури, привити навички життя у нормальному суспільстві, навіть умовив свого небожа навчити індіанців грати у бейсбол... Він просто мусив інтегрувати їх у цивілізований світ, інакше їм було не вижити! Але вони знайшли власний шлях порятунку, і шлях той називався Танець духів. От це найбільше й непокоїло Ройєра.

То були безрадісні часи для лакота. Білі просувалися далі й далі на захід, змушували їх зриватися з землі пращурів, де вони споконвік жили й полювали, силоміць згонили у резервації і віднімали те, без чого лакота не мислили свого існування — бізонів. Ці кремезні тварини були для індіанців і їжею, і постачальниками знарядь, і одягом, і будматеріалом. Та вполювати бізона що не день ставало важче: білі мисливці безупинно відстрілювали тварин. Американський уряд змусив вождів сіу підписати угоди, що обмежували їхню свободу, але таки полишали шанс на існування, та незабаром порушив і їх. У 1889 році Велику резервацію сіу, котра займала усю західну частину Південної Дакоти, переполовинили, відтяті землі зайняли білі поселенці. Індіанцям лакота залишили шість менших резервацій. Полювання там було ніяке, земля для обробітку не годилася, а треба ж було ще робити припаси на зиму... Змучені голодом, злиднями і хворобами люди готові були шукати порятунку будь-де і знайшли його — у новій релігії, звістка про яку ширилася серед племен. Казали, що у племені пайютів з народу невада з'явився святий чоловік на ім'я Вовока. Йому у день сонячного затемнення було видіння: бачив він, що повер-

›

Земля біля Вундед-Ні просякла кров'ю, тіла чоловіків, жінок і дітей просто встелили місце мирної стоянки.

GETTY

Білих лякав Танець духів, вони боялися нападу індіанців

Індіанців лакота позбавили можливості полювати, вони могли виживати лише милістю влади.

Аби припинити поширення Танцю духів, було відправлено армію, зокрема 2-й піхотний полк.

500 солдатів Форсайта тримали периметр табору, у якому було 350 індіанців.

нуться на землю духи померлих, знову ходитимуть звичними стежками бізони, а білі заберуться геть з прадавніх індіанських земель, мир і добробут запанують у володіннях сіу. Аби наблизити той благодатний час, послідовникам Вовоки треба було небагато — виконувати *Танець духів*. Той танець був повільний, медитативний, без різких рухів, без гучної музики, під розмірений «шепіт» одного барабана. Вовока закликав до миру й милосердя, до праведного чесного життя, мирного співіснування з білими. Єдине, що слід було робити неухильно, — виконувати пісні-молитви і круговий Танець духів. О, який непідробний жах навівав на білих той танець, які чудернацькі картини кривавої непокори і злодіянь вбачали вони у розмірених монотонних рухах!.. Більшість поселенців були переконані, що то ніщо інше, як танець воїнів, що індіанці готуються завдати удару поселенцям.

Так думав і Даніель Ройєр.

15 листопада він надіслав повіреному у справах індіанців чергову телеграму, де кожне слово було сповнене панічного жаху: *«Індіанці танцюють на снігу, ці дикуни божевільні. Як я не раз уже інформував вас, представники влади й державне майно у довіреній мені резервації не мають належного захисту, наша безпека залежить лише від милості цих танцівників. Навіщо ж відкладати вирішення проблеми?.. Очільників цього неподобства слід ув'язнити під наглядом військових, доки ситуація не стабілізується, і зробити це слід негайно».*

Генерал Нельсон Майлз прослужив в армії 50 років. У 77 років він прагнув узяти участь іще й у Першій світовій.

ALAMY X5

За кілька днів у резервації Південної Дакоти було надіслано п'ятитисячну армію під загальним командуванням генерала Нельсона Майлза. Майлз, ветеран американської Громадянської війни, за мужність і героїзм нагороджений медаллю Пошани, був досвідченим солдатом. Він розбив Сидячого Бика і Шаленого Коня після того, як вони винищили п'ять рот американського полку і вбили знаменитого командира Кастера у битві під Літтл-Бігхорном у 1876-му, а наступного року розбив плем'я не-персе. Він знав, як говорити з цим народом...

ВОРОЖИЙ ЕЛЕМЕНТ

Попри своє особисте переконання, що втручання військових лише погіршить і без того напружену ситуацію, Майлз наказав арештувати кількох вождів сіу. Він добре усвідомлював причини тієї напруги. В своєму щоденнику він писав: *«У них (індіанців) відняли значну частину земель, ці території передано білим, вони ж натомість не отримали нічого. Вони сподівалися, що їм надано буде суттєву матеріальну підтримку, та ті поставки виявилися мізерні, більшість часу вони жили впроголодь. Серед сіу зростає невдоволення, шайєнни голодом і зневагою доведені до відчаю й вдаються до грабунку... Якщо військовим не вдасться переконати цих людей, що уряд має волю й намір надалі поступати з ними чесно, їх лояльність зменшуватиметься, а ворожі елементи набиратимуть сили».*

Та перш ніж зробити бодай щось добре, уряд вдався до насилля. То було 15 грудня. Місцевий агент Джеймс МакЛафлін наказав схопити вождя племені хункпапа, легендарного Сидячого Бика,

Танець духів мав на меті примирити індіанців з білими, та призвів лише до ворожнечі.

вважаючи його одним з ватажків осоружного культу. Поліцейські-індіанці вирушили у резервацію Стендін-Рок, де проживав вождь, та захопити «зловмисника» їм не вдалося. Сидячий Бик по доброї волі іти відмовився, люди стали на його захист, поліцейські відкрили вогонь, індіанці стріляли у відповідь. Загалом загинуло 15 осіб: шестеро поліцейських і дев'ятеро індіанців, а серед них і сам Сидячий Бик. Вірні йому люди подалися шукати нового очільника — пішли у сусідню резервацію Шайєнн-Рівер, де проживало плем'я міннеконжу і на чолі його стояв вождь Плямистий Лось (білі частіше звали його Велика Нога). Плямистий Лось завжди був мудрим вождем, врівноваженим правителем, з владою він волів домовлятися миром, знаходити прийнятні компроміси, не допускав ворожості до поселенців. Та тут і він мусив діяти рішуче: його могли схопити, а його людей винищити... 23 грудня він разом з 350 міннеконжу, більшість з яких були жінки і діти, вирушив на схід через прерії й Долину смерті до резервації Пайн-Рідж, де сподівався найти притулок і захист під опікою могутнього вождя оглала-сіу Червоної Хмари. Дорогою Плямистого Лося здолала пневмонія, його, знесиленого, везли на благенькому саморобному візку. Через п'ять днів під горою Порсупін Б'ютт втікачів наздогнали частини 7-го кавалерійського полку під командуванням майора Семюеля Вітсайда. Індіанці не опиралися, вони одразу викинули білий стяг, покірно дали себе оточити. Вітсайд, науче-ний одним зі своїх скаутів — напівіндіанців, не став одразу роззброювати бранців, бо це призвело б до опору і насильства. Він наказав супроводити

ІНДІАНСЬКІ ВІЙНИ

Через зазіхання поселенців-європейців на землі, які споконвік належали корінному населенню, на території Північної Америки три століття поспіль точилися війни. У голлівудських фільмах місце усіх визначних протистоянь і суперечок — Індіанська рівнина, та туди бойові дії докотилися лише наприкінці XIX ст. Криваві сутички траплялися повсюди. Виданий у 1830-му Закон про переселення індіанців дозволив урядові змусити племена, котрі проживали на сході від Міссісіпі, переселитися далі на захід, на пустельніші й бідніші землі. Білі поселенці мігрували далі й далі, аж до узбережжя Тихого океану, вони були переконані, що землі ці належать їм *за явним призначенням*, що сам Господь обрав їх бути тут володарями, і війни тривали. Корінне населення Америки мусило обмінювати або продавати державі (а фактично в обох випадках віддавати задарма) свою землю і оселятися у резерваціях. До 1900 року кількість корінних американців складала усього 250 000 осіб.

Під час насильницького переселення 100 000 індіанців 15 000 померли дорогою через голод, холод, хвороби. Той «перехід» назвали Дорогою сліз.

РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ, 1890

З приходом білої людини жити індіанцям стало просто ніде

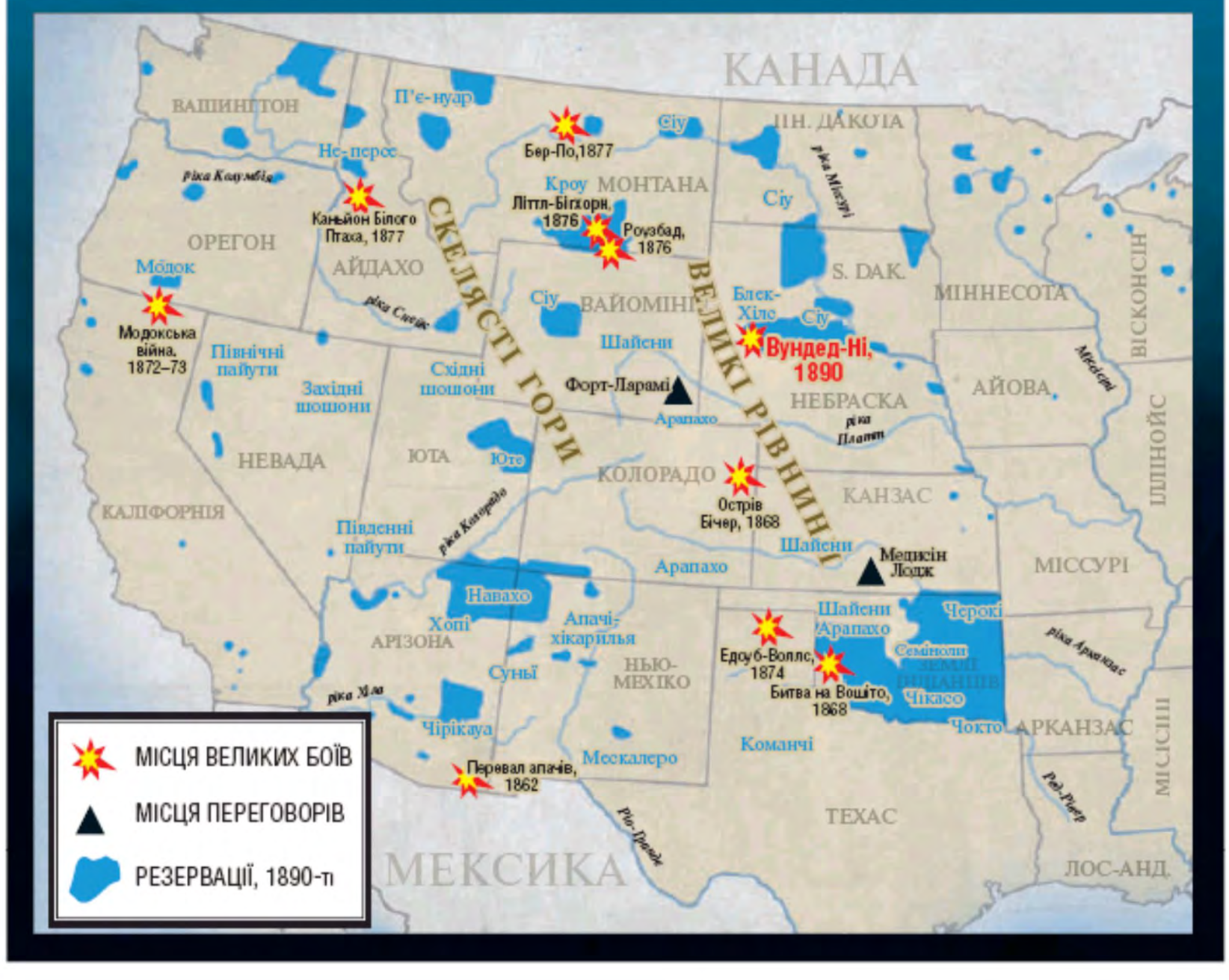

ВІЙНА ПРОТИ ІНДІАНЦІВ

Плямистий Лось завжди шукав миру, а не війни.

ЗЛІВА: Сидячий Бик отримав прізвисько за відвагу і силу духу: перед лицем небезпеки він лишався незворушним, як бізон перед мисливцем. СПРАВА: Джеймс Форсайт у своєму звіті стверджував, що на Вундед-Ні була жорстока битва.

Жінки і діти кинулися тікати, та порятунку не було ніде

людей Плямистого Лося до стоянки біля струмка Вундед-Ні. Плямистого Лося було перенесено у полкову санітарну повозку, коли прибули на місце, індіанцям виділили намети, забезпечили їх їжею...

А пізно ввечері до стоянки підійшов полковник Джеймс Форсайт з рештою полку і перебрав командування на себе. Аби ніхто з людей Плямистого Лося не надумав тікати, він наказав оточити табір. По периметру стали п'ять сотень солдат, по кутах позиції укріпили чотири скорострільні гармати Гочкіса.

СТРАХ ЯК ЗНАК

На ранок Форсайт наказав зібрати усіх чоловіків-індіанців. Виснажений хворобою, вождь Плямистий Лось не міг стояти, тому індіанці спорудили для нього щось на кшталт ходунків. Форсайт без передмов наказав негайно здати усю наявну зброю. Солдати кинулися по наметах і вилучили 38 рушниць. Було вирішено обшукати кожного індіанця окремо. Люди коритися не бажали, і знахар Жовта Птиця, аби закликати їх до мирної співпраці, почав Танець духів. Найзатятіше трималися за свої рушниці молоді чоловіки — їм зброя давала чи не єдину можливість прогодувати сім'ї. Молодик на ім'я Чорний Койот закляк як камінь з рушницею в руках — можливо, він був глухий, а може, не зрозумів, чого хочуть білі. Солдати узялися виривати зброю у нього з рук, і якоїсь миті пролунав постріл. Він став неначе командою до бою: люди Форсайта відкрили по індіанцях вогонь. Винищити їх, беззбройних, оточених, було нескладно. Та й солдатам так просто не минулося: багато хто поліг від куль своїх же товаришів. Індіанці виривали зброю в поранених вояків, стріляли у відповідь... Нажахані солдати вдалися до радикальних дій — вони відкрили вогонь з гармат, стріляли, не розбираючи, де свої, де чужі.

Жінки і діти, котрих перед роззброєнням відокремили від чоловіків, спробували тікати на возах, на конях, пішки, але тікати було нікуди: по них так само стріляли — з рушниць, гармат. Стріляли доти, доки не винищили усіх до останнього, доки земля біля струмка не просякла кров'ю.

БІДА БІДУ ВЕДЕ

Десь за годину усе скінчилося. Плямистого Лося було убито, полягли три сотні його людей. Серед військових 25 було убито і 39 поранено, і то не з індіанських рушниць. Причиною були хаос, перехресний вогонь і близькість позицій.

Форсайт наказав зібрати поранених і мертвих. Живими залишилося 50 лакота, їх треба було доправити у резервацію Пайн-Рідж. Насувалася снігова буря, тому хоронити убитих індіанців ніхто й не подумав, їх покинули там, де вони лежали.

Але ж насильство провокує насильство. Форсайт отримав

НАГОРОДА ЗА ЗЛОЧИН

Двадцять солдатів — учасників бійні на Вундед-Ні були нагороджені медаллю Пошани, ще дванадцять медалей було вручено тим, хто долучився до «битви» у той чи інший спосіб. Хай у XIX ст. медаль Пошани і вручалася значно частіше, ніж нині, оскільки була єдиною військовою нагородою США, тут важко не зауважити інше: влада намагалася виставити трагедію на Вундед-Ні у вигіднішому світлі. У 1916-му, коли за рішенням Конгресу спеціальна комісія переглянула обставини усіх випадків нагородження медаллю, понад 900 нагород з різних причин були анульовані. Тоді ж доволі гучно лунали заклики анулювати і усі медалі, вручені за Вундед-Ні.

ALAMY X2, GETTY X3

42-міліметрові гармати Гочкіса були на той час потужною мобільною зброєю: щоб перевезти їх, треба було два мули.

Коли убитих (понад 150 осіб) було поховано у спільній могилі, вожді племен вийшли на перемовини з генералом Майлзом.

71 день утримували облогу індіанські протестувальники в 1973-му.

звістку, що у резервації спалено католицьку місію, і вирушив туди. Дорогою їх оточили індіанці лакота і брюле-сіу. Хто знає, як би вони викрутилися, аби на допомогу їм не надійшли темношкірі *«бізони»* з 9-го кавалерійського полку.

До 3 січня солдати залишалися у Пайн-Рідж, здригаючись від кожного шурхоту, адже індіаці цілком могли помститися... Снігова буря вщухла, і військове командування найняло цивільних, щоб зібрати і поховати убитих біля Вундед-Ні. Поховальний загін виявив на місці 150 вмерзлих у землю тіл. Усіх їх поховано було у спільній могилі. Згодом знаходили убитих ще і ще...

Командувач сил у Дакоті генерал Нельсон Майлз вжахнувся, коли йому доповіли про те, що сталося. У листі до дружини він описав трагедію на Вундед-Ні як *«найганебнішу військову помилку й безчесне вбивство жінок і дітей»*. Він негайно зняв Форсайта з посади й почав розслідування. Його звіт про події на Вундед-Ні був вкрай відвертим і різким, секретар навіть спробував переконати його пом'якшити оцінки, але той стояв на своєму: те, що сталося, — злочин, солдати Форсайта і він сам — убивці. Та ті, хто розглядав Майлзів звіт, не зважили на його думку. Вони в усьому звинуватили лакота, а солдатів виставили героями. Форсайта дуже скоро реабілітували і поновили на посаді, у 1897-му він вийшов у відставку у чині генерал-майора. А Майлз став захисником прав індіанців, до останніх днів він бився з державною машиною, аби добитися компенсацій для тих, хто вцілів у бійні на Вундед-Ні.

ДЕ ПОМЕРЛИ МРІЇ

Декого бійня (спочатку її намагалися подати як битву) на Вундед-Ні змусила задуматися, та роздуми були не те щоб на користь індіанцям... Редактор газети *The Aberdeen Pioneer* з Південної Дакоти писав: *«The Pioneer раніше проголошував, що наш єдиний шлях до спасіння — повне винищення індіанців. Винищуючи їх протягом століть в ім'я збереження своєї цивілізації, краще було б нам примножити несправедливість і таки змести з лиця землі цих диких неприборканих істот. Адже від цього нині залежить безпека наших поселенців і солдат, відданих під очільництво некомпетентного командування. Інакше найближчими роками ми матимемо не менше бід від червоношкірих, ніж мали у минулому»*. Це писав Лаймен Френк Баум, той самий, котрий через десять років напише милу дитячу казку «Чарівник з країни Оз».

Через сорок років один з небагатьох, кому пощастило вижити у тій бійні, індіанець на ім'я Чорний Лось, говорив: *«Я й не здогадувався, скільки усього у ту мить скінчилося. Зараз, озираючись назад з висоти свого віку, я досі бачу розтерзаних жінок і дітей, розкиданих по всьому яру, бачу так само чітко, як тоді, коли був там... Там, у кривавому багні, померли не лише вони, мої брати і сестри, там згинуло ще дещо — наші мрії»*.

ЛУНА ВУНДЕД-НІ

У другій половині XX ст. крихітне містечко Вундед-Ні знову привернуло увагу американської громадськості. У лютому 1973 року його захопили 200 індіанців оглала та послідовники радикального Руху американських індіанців. Вони вимагали усунення вождя племені оглала Діка Вілсона, котрий заплямував себе корупцією, та проведення чесного розслідування щодо невиконання договорів між урядом США та племенами корінних американців. Повстанців було взято у облогу, яка тривала десять тижнів. У переговорах задіяли поліцію, ФБР, громадських діячів... Майже щодня з боку повстанців і поліції лунали постріли. Двоє повстанців було убито, 13 цивільних і двоє поліцейських поранено. Повстанці здалися 8 травня. Не всі їхні вимоги були виконані у повному обсязі, але увагу до проблем корінного населення Америки вони таки привернули.

ЗЕНОБІЯ

Та, котра повстала проти Риму

Алісія Френсіс підняла старі рукописи і фоліанти, щоб дізнатися, що саме відбувалося у Стародавній Пальмірі за відважної правительки-бунтарки.

«Прощальний погляд цариці Зенобії на Пальміру», художник Герберт Шмальц, 1888 р. Бунтівну царицю провели по Риму в золотих кайданах, які важили чи не як вона сама.

GETTY X1

У сучасній Сирії, розтерзаній війною, мало хто згадає відважну царицю, котра зважилася повстати проти сильного ворога за свободу свого народу. Її звали Зенобія. Ця історія почалася у Древній Пальмірі — *Селищі пальмових дерев,* котре виросло у затишній оазі Тадмор у Сирійській пустелі. Згадки про місто в оазі є на глиняних табличках, датованих ще XIX ст. до н. е., та на картах назва «Пальміра» з'явилася близько 14 р. н. е., коли місто розквітло, розрослося й опинилося на кордонах Риму та Парфії. Через Тадмор, через Пальміру проходило південне відгалуження Великого шовкового шляху, сюди стікалися численні каравани, купці сплачували чимале мито, жваво велася торгівля, тому невелике селище скоро набуло рис міста. Навіть сплюндроване й завойоване римлянами, воно не зникло, не розчинилося у череві великої імперії: Пальміра визнала верховенство Риму, однак спромоглася відстояти автономію. Каравани ходили справно, місто квітло і багатіло, обростало величними будівлями архітекторів, запрошених із Греції, Персії, Риму, відкривало школи і храми.

Десь у тому розкішному місті близько 240 року від Різдва Христового народилася Септімія Зенобія. Батьки її були громадянами Риму, тож дівчинка отримала хорошу освіту, вона вивчала грецьку і латинь, єгипетську й арамейську. Сім'я володіла чималими отарами, і дівчині довірили керувати пастухами, тож навички командувача вона засвоїла змалку. А ще навчилася їздити верхи, полювати і вправлятися з різною зброєю і, казали, могла будь-кого перепити за столом.

ПРЕКРАСНА, ЯК КЛЕОПАТРА

Зенобія, якщо вірити *Historia Augusta* — римській добірці біографій IV ст., була красунею: *«Лице її виразне, шкіра смаглява, очі чорні, а погляд розумний, проникливий, дух її сильний, а краса — незрівнянна. Зуби її білі, наче з перлів».*

Можливо, поєднанням виразної краси та непересічного розуму і підкорила вона Одената, правителя Пальміри. Вони побралися, коли Зенобії було років шістнадцять.

А Рим тим часом переживав не кращі часи. У році 235-му повсталі легіони вбили імператора Севера Александра, і почалася жорстока

ВГОРІ: Полотно Джованні Баттіста Тьєполо, XVIII ст. Цариця Зенобія промовляє до своїх солдатів. СПРАВА: На завойованих землях цариця наказала карбувати монети з обличчям істинного правителя Пальміри — малолітнього Вабаллата.

ALAMY X2, GETTY X1, REX/SHUTTERSTOCK X1

П’ЯТЬ НЕПОКІРНИХ ЦАРИЦЬ

АРТЕМІСІЯ I
V ст. до н. е.
◀ Правителька Галікарнаса, грецького міста-держави. У греко-перських війнах була на боці персів, у битві при Саламіні сама очолила флот, і Ксеркс, спостерігаючи за боєм з берега, сказав: «Таким жінкам було б народитися чоловіками».

БОУДІККА ПОМЕРЛА БЛ. 60 Р. Н. Е.
Правителька британського племені іценів підняла повстання проти Риму, коли імператор Нерон порушив волю її покійного чоловіка й позбавив її земель і титулу. Її 100-тисячна армія зруйнувала Лондініум — головне місто у Римській Британії, але була розбита в битві на Вотлін-стрит.

ЕТЕЛЬФЛЕДА 870–918 РР. Н. Е.
Дочка Альфреда Великого, дружина правителя Мерсії. Після смерті чоловіка уклала союз із Вессексом у боротьбі проти королівств вікінгів і сама повела армію проти північних зайд.

ЗІНГА 1583–1663
◀ Правителька держав Ндонго і Матамби (частина сучасної Анголи), Зінга підняла армію проти португальських колонізаторів. Після виснажливих боїв сторони уклали мир, і Зінга правила до самої смерті, до 80 років.

ЛАКШМІ БАЇ 1828–1858
Регент при малолітньому принці Джхансі. Ост-Індійська компанія, порушуючи договір, анексувала князівство Джхансі. Лакшмі приєдналася до Повстання сипаїв. Билася проти армії генерала Роуза, загинула в бою під Гваліором.

На суді Зенобія сказала, що повстати проти Риму її намовили радники

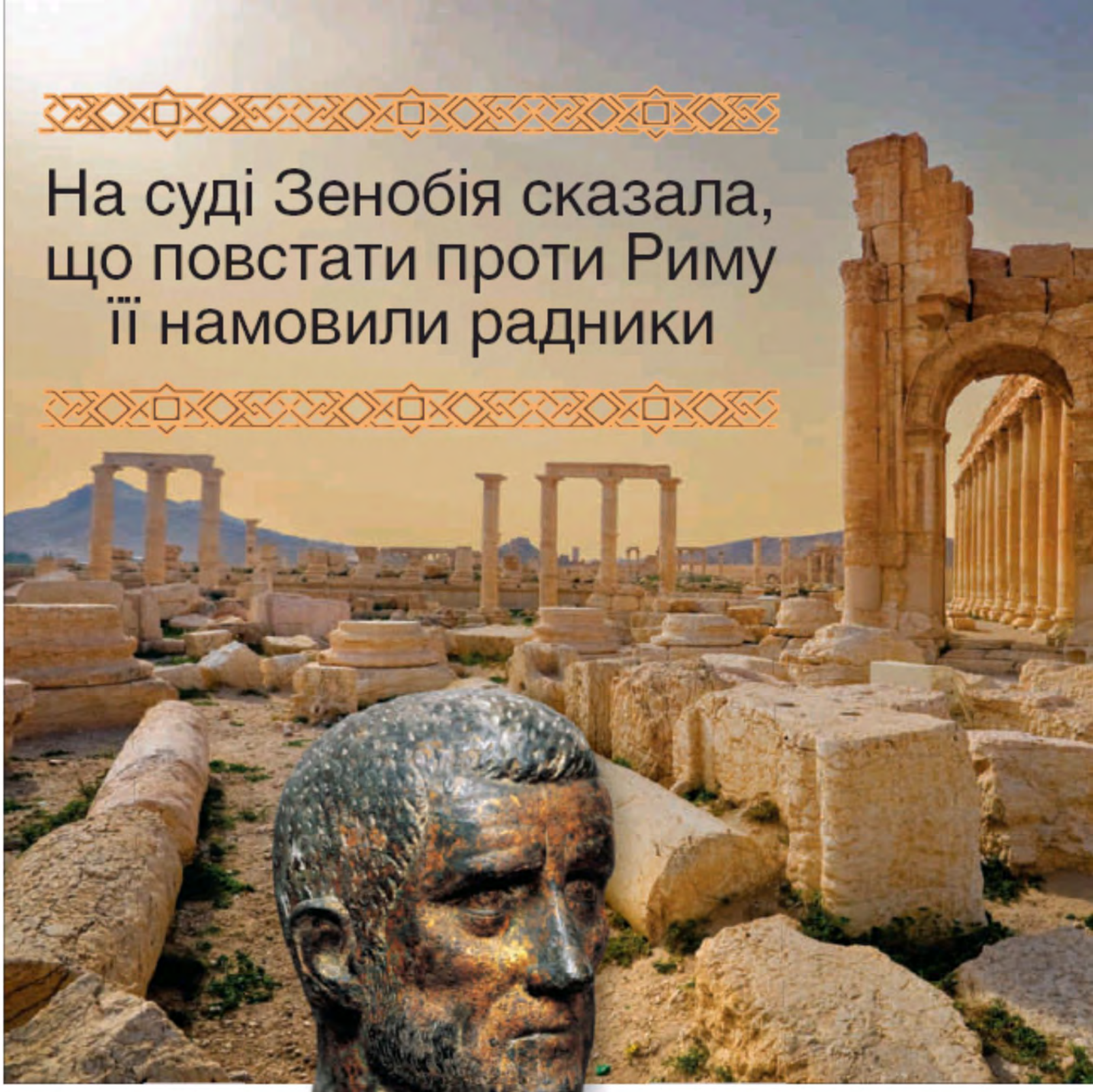

Імператор Авреліан правив до 275 р. н. е. і був убитий у битві з сасанідами.

боротьба за право на корону. За 20 років Римом правили 11 кесарів! Імперія тим часом потерпала від набігів варварів і бунтів у західних провінціях, а на сході набирали сили *сасаніди* — перси. У 253-му правитель сасанідів Шапур I захопив східні землі Риму. Імператор Валеріан виступив проти нього, але у 260-му під Едессою римську армію було розбито, імператор потрапив у полон.

Перси брали місто за містом, ще трохи — і дісталися б Пальміри. Оденат розумів, що бути римським підданим краще, аніж, як бідолашний Валеріан, підставляти спину Шапуру, коли той сідає на коня. Він вирішив боронити свої володіння. Син Валеріана імператор Галлієн надіслати йому підмогу не міг, та рішення знайшов: проголосив Одената *стратигом* усього Сходу — головнокомандувачем, де-факто правителем Східної Римської імперії. У цій ролі сім років Оденатові вдавалося стримувати персів, та на початку 267-го вони підіслали до нього найманого вбивцю. Корона правителя перейшла до десятирічного сина Зенобії Вабаллата. Хлопчик вочевидь був дуже юним, щоб правити самостійно, тому Зенобія стала при ньому регентом. Народ підтримав її. Підтримали її й генерали — вони знали царицю: вона супроводжувала Одената в численних походах, нерідко пішки йшла пліч-о-пліч із чоловіком і з ними.

Зенобію коронували як королеву-матір уже через день після смерті чоловіка. Пальміра лишалася вірним васалом Риму. Зенобії важливо було зберегти за сином титул стратига, дарований імператором її чоловікові, та Галлієн відмовив. Хай так, проте вся влада у Пальмірі була в її руках. Зенобія оточила себе мислителями й філософами, наставником для сина запросила філософа Кассія Лонгіна. Вона була доброю правителькою. У багатонаціональній Пальмірі згасли релігійні конфлікти, процвітали науки й ремесла, велося будівництво.

ВЕЛИКІ ЗАВОЮВАННЯ

Хто спостерігав уважно, бачив, що вірною підданицею Риму Зенобія не лишиться надовго, вона хотіла незалежності для себе і Пальміри і скоро почала шукати союзників серед правителів сусідніх міст. У 270-му, доки імператор Клавдій воював з готами,

ЗЕНОБІЯ, БУНТІВНА ЦАРИЦЯ

Тріумфальну арку, найвеличнішу зі споруд, що виситься на руїнах древнього міста, було зведено на честь завоювання Пальміри Римом.

Зенобія зібрала військо і пішла у Босру — столицю Східного Риму, а захопивши місто, рушила на південь Йорданською долиною, захопила всю її з Юдеєю разом. По всій імперії було неспокійно, легіони були в боях, і цариця просувалася без перепон, вільно встановлювала свої порядки. По всіх східних провінціях припинено було чеканку монет із профілем імператора Клавдія, їх замінила монета із зображенням юного Вабаллата.

Того ж літа до цариці дійшла звістка про смерть імператора Клавдія, і вона вдалася до ще рішучіших дій — спрямувала військо на підкорений Римом Єгипет. Префект Єгипту Тенагінон Проб намагався спинити її, але зазнав поразки і, щоб уникнути безчестя, вчинив самогубство. Зенобія проголосила себе спадкоємицею Клеопатри і Птолемеїв, законною спадкоємицею єгипетського трону, і Єгипет став частиною її власної імперії. Навесні 271-го вона захопила Анатолію, дійшла до Анкіри — сучасної Анкари, а вже у серпні слава про її імперію ширилася світом.

Формально Рим не визнав Зенобію царицею Пальміри, хоча фактично правила вона.

У Римі все змінилося. На престол зійшов Авреліан — бувалий солдат, котрий пройшов усі щаблі військової служби, до того як стати імператором. На заході імперії нарешті стало тихо, і під кінець 271 року Авреліан виступив на схід, одночасно надіславши кораблі по Середземному морю до берегів Єгипту. У квітні 272-го він перетнув Босфор і дістався Анатолії.

ЗНАМЕННЯ

Однієї ночі уві сні імператорові Авреліану явився філософ Аполлоній Тіанський. *«Авреліане,* — мовив мудрець, — *як хочеш правити, не проливай кров невинних!»* Імператор дослухався поради. Він ішов на схід з метою жорстко приборкати заколотників, котрі повстали проти Риму, та згадав слова мудреця і пощадив усіх. Він, імовірно, сам не знав, що з того буде, але Анкіра покірно схилилася перед ним, сусідня Тіана противилася лише для годиться...

У травні 272-го Авреліан дійшов до Антіохії, де на його появу вже чекала Зенобія зі своїм військом. Армії зійшлися при Іммах. Бій вели традиційно: у центрі піхота, по флангах — кавалерія. Авреліан бачив, що добре озброєні пальмірські *катафрактарії* — важка кавалерія — сильніші за його людей, та зумів обернути це собі на користь. Армії йшли одна на одну, й ось-ось мав зав'язатися бій, аж несподівано легка кіннота Авреліана почала відступати. Пальмірський генерал Забдас, смакуючи скору перемогу, наказав катафрактаріям переслідувати ворога. Сирійське сонце палило невмолимо і невдовзі знесилило його кінноту. Римляни ж розвернулися й атакували.

Зенобія із залишками свого війська відступила до Антіохії й під покровом ночі подалася на південь. Авреліан ішов за нею слід у слід. Знову зійшлися на бій, тепер під Емесою. І тут на пальмірців чекала поразка. Пальмірські катафрактарії ненароком зламали стрій, а римська піхота швидко зорієнтувалася й пішла наступом на незахищений фланг. Тепер Зенобії лишалося відстояти хоча б свою столицю. Вона повернулася в Пальміру і почала готувати місто до облоги. Та римляни панували по всьому регіону і легко перекрили шляхи постачання, місто лишилося без припасів. Цариці надійшов лист: *«Від Авреліана, імператора Риму і Відновителя Сходу, до Зенобії й усіх її союзників у цій війні... Я пропоную вам здатися й обіцяю зберегти життя».* *«Ви просите мене здатися,* — відповіла вона, — *та я спадкоємиця Клеопатри і, як вона, волію померти царицею, аніж жити невільницею!»*

Невдовзі Авреліан узяв Пальміру. Зенобія приклад Клеопатри не наслідувала. Верхи на верблюді вона спробувала втекти до Персії, але її схопили до того, як перетнула Євфрат.

Як сказано в *Historia Augusta,* царицю разом із сином було привезено на суд в Емесу. Там вона начебто зізналася, що піти проти Риму її намовив радник, наставник Вабаллата Кассій Лонгін; його засудили до страти. Та *Historia Augusta* — джерело ненадійне. Дослідники схиляються до думки, що суд і промову Зенобії римський автор вигадав, то була свого роду пропаганда. Адже більше у жодному документі про це немає згадки.

СМЕРТЬ ЧИ БЕЗЧЕСТЯ?

Що сталося насправді, невідомо. Одні стверджують, що Зенобії відтяли голову, інші запевняють, що Авреліан помилував її й цариця Сходу прожила стільки, скільки відміряли їй боги, цілком пристойно. За одним з переказів, царицю-бранку привезли до Риму й водили вулицями у золотих кайданах, котрі важили стільки, що бідолашна ледве стояла на ногах...

Пальміра занепала. Каравани, які йшли Великим шовковим шляхом, більше не заходили у місто, воно стало малим і незначущим, дрібнішим за найменше римське поселення. Не раз переходило воно з рук одних мусульманських правителів до інших, аж доки у 1400-му його не зруйнували вщент тимуриди. Втім, більшість архітектурних споруд, зведених за правління Зенобії, збереглися: лев, що стереже газель біля входу в храм богині Аллат, храм верховного бога Баала, башта Елахбель... Вони простояли цілі й неушкоджені 615 років, аж доки у 2015-му тиху Пальміру не зачепила сирійська громадянська війна. Нині від них не лишилося каменя на камені...

ALAMY X2, AKG IMAGES X1, BRIDGEMAN IMAGES X1, GETTY X2

НАГЛА СМЕРТЬ ЧЕМПІОНА

Щоб розпочати професійну кар'єру, Сімпсон у 1959-му переїхав на континент. Через три роки він примірив жовту майку лідера на Tour de France. Перший британський велоатлет — і один з кращих у світі!

Чемпіон світу Том Сімпсон був найвідомішим спортсменом Британії свого часу. Крапку у його кар'єрі й житті поставили перегони Tour de France — 1967. Докладніше про все — Найдж Тассел.

Не треба було бути експертом з велоспорту, аби помітити, що зі спортсменом щось негаразд. Він вихляв по вузькій гірській трасі, його кидало з боку в бік, ось-ось повалиться на насип. Авто підтримки нервово загальмувало. Липень 1967-го на півдні Франції був нестерпно жаркий, а того дня сонце мов оскаженіло, і на вершині гори Мон-Ванту, схилами якої пролягав 13-й етап велоперегонів Tour de France, стовпчик термометра підступно доповзав до позначки 55 °С. Менеджер команди і механік теж потерпали від спеки, та вони ж таки були у машині, а цей — у сідлі!..

То був сам Том Сімпсон — чемпіон світу з велоперегонів, кращий у Британії і один з кращих у світі. Пекельна спека і крутий підйом, схоже, доконали його. Механік Гаррі Холл першим підбіг до атлета, котрий повалився на кам'янисте узбіччя: виснаження, свідомість плутана. *«Добре, хлопче, добре... Твої перегони скінчились»,* — забурмотав-заклопотав він над ним. Ні, Сімпсон не погоджувався! Він не мав сил підвестися, ледь ворушив губами, але вперто тицяв рукою в бік траси: *«Мене на ве... на вело...сипед!»*

ЯСНІ ОЧІ

Менеджер Алек Тейлор з повагою ставився до Сімпсона, цінував його наполегливість, цілеспрямованість, силу духу. Вони з Холлом перезирнулися і... допомогли Сімпсонові осідлати велосипед. Кілька сотень метрів

PRESS ASSOCIATION

Том Сімпсон на трасі гори Мон-Ванту. До її вершини він так і не дотягнув.

16-й етап Туру, 1964. Сімпсон ніколи не відмовлявся попозувати перед камерами. Кумедне фото — та будь ласка, хоч верхи на віслюку!

Чотирнадцятигодинні перегони Бордо — Париж, 1963. Французькі вболівальники на стадіоні Парк-де-Пренс зустрічають оваціями переможця Тома Сімпсона.

СПОРТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІМПСОНА ВРАЖАВ, ВІН БУКВАЛЬНО ЖИВ ВЕЛОСПОРТОМ

МОН-ВАНТУ: ГІГАНТ ПРОВАНСУ

Траса Tour de France перетинає чимало вершин, кожна з них по-своєму складна й вимоглива, кожна знакова. Та Мон-Ванту з вуст французького філософа Ролана Барта отримала наймоторошнішу оцінку: він назвав її «злим божеством, що потребує жертв». Ця гора стоїть осторонь інших вершин Туру — і фігурально, і в прямому сенсі. Підніжжя її, як і увесь Прованс, буяють зеленню, та що вище здіймаються схили, то пустельнішими вони стають. Ближче до вершини нема ані деревця, ані кущика, голий місячний ландшафт, випалений сонцем і виметений сильними вітрами, якийсь демонічний, зловісний. Останній відрізок 13-кілометрового підйому найскладніший: на цій ділянці навісніють вітри, невмолимо палить сонце, його блиск, посилений гладким білим піщаником, сліпить. У день загибелі Сімпсона температура на вершині перевищувала 50 °C, і то була не аномалія.

Гора уже обирала собі жертв у 1955-му. Тоді Жан Малеяк, французький атлет, упав без свідомості, і 15 хвилин лікарі відкачували його з кисневою маскою. Того ж дня вона виснажила до краю швейцарця Фердинанда Кюблера. І неперевершений Едді Меркс, п'ятиразовий переможець генеральної класифікації Tour de France (1969–1972,1974) у 1970-му, назвав цю ділянку траси нестерпним пеклом.

Гора Мон-Ванту з метеорологічною станцією на вершині. Організатори Tour de France довго побоювалися прокладати по ній маршрут, та зрештою у 1951-му її схили стали частиною Великої петлі.

підйому він здолав непогано, а тоді знову захитався, запетляв... Тейлор і Холл стягли його на узбіччя, поклали на дрібній білій гальці, якою вкриті схили Мон-Ванту. Він не дихав, спробували реанімувати, зробили штучне дихання — марно.

«Він був наче з воску — блідий, якийсь аж напівпрозорий, з жовтуватою тін-

L'EQUIPE/OFF SIDE X4, GETTY X1

У КИШЕНЬЦІ СІМПСОНОВОЇ ФУТБОЛКИ ЛІКАР ВИЯВИВ ТРИ ПЛЯШЕЧКИ АМФЕТАМІНІВ

Сімпсон (*у центрі*) з товаришами по команді, Tour de France, 1967.

Сімпсон в образі типового англійського джентльмена. Широкий загал оцінив тонкий гумор.

ВГОРІ: **Чемпіон світу приймає нагороду BBC як кращий спортсмен 1965 року.**
ЗЛІВА: **13-й етап перегонів Tour de France. Британська команда зробила незаплановану зупинку: фонтан, є можливість напитися.**

ню. Мене вразили його очі — ясні, широко відкриті. І — ні краплинки поту на обличчі».

На думку Холла, серце Сімпсона перестало битися, коли його посадили на велосипед, іще до того, як він упав вдруге. Коли Холл відтягав Сімпсона на узбіччя, той був як ганчір'яна лялька. Щоб розчепити його руки, вивільнити кермо, довелося скрутити ручки. Усе було скінчено. А Тому Сімпсону було ж лише 29!..

Він народився в 1937-му у крихітному містечку Гасвел, що в графстві Дарем, дитинство його минуло в Ноттінгемпширі. На спортивний Олімп він видряпався з самих низів, і не просто видряпався — він став спортивним ідолом свого часу. До того фатального липневого дня він був найуспішнішим британським велогонщиком, більше того, кращим в усій континентальній Європі! Перелік його перемог вражав, а те, що ріс він у Британії, а не, скажімо, у Франції, Бельгії, Іспанії чи Нідерландах — країнах, які традиційно

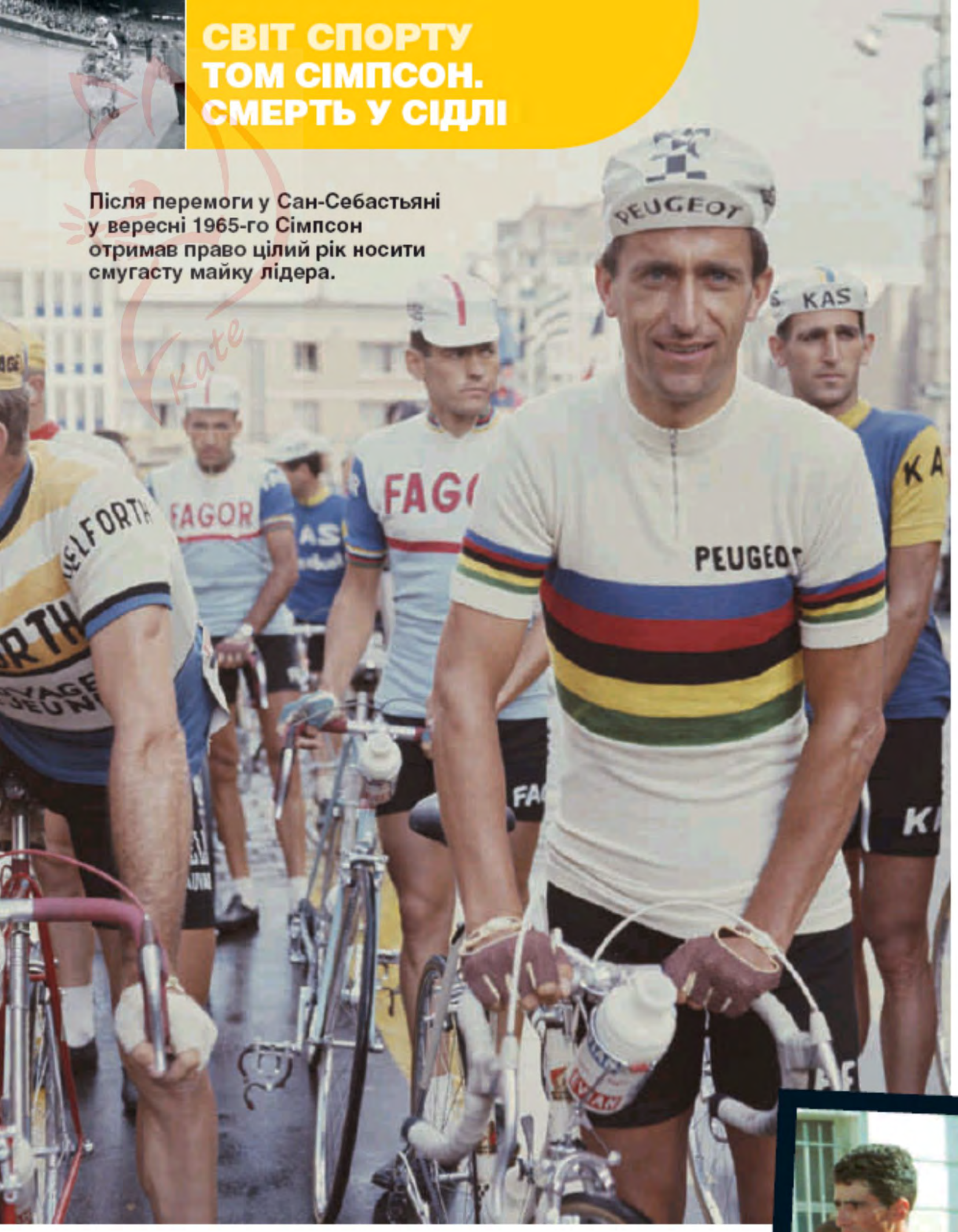

Після перемоги у Сан-Себастьяні у вересні 1965-го Сімпсон отримав право цілий рік носити смугасту майку лідера.

НЕБЕЗПЕЧНІ ВІРАЖІ

За 115-річну історію перегони Tour de France час від часу збирали фатальну данину — жертвами були офіційні особи, журналісти, вболівальники. А от смертей учасників було усього чотири.

Під час Tour de France — 1910 у день відпочинку в Ніці помер 19-річний француз Адольф Ельєр — чи потонув, коли відмокав у морі, намагаючись втамувати біль у м'язах, чи загинув через укус отруйної медузи.

Рівно через 25 років після загибелі Ельєра, 14 липня 1935 року, на перевалі Галіб'є злетів в ущелину Франціско Сепеда. Він помер дорогою до шпиталю.

18 липня 1995-го, через тридцять років після загибелі Тома Сімпсона, загинув 24-річний італієць Фабіо Казартеллі, олімпійський чемпіон 1992 року. Він упав на спуску у Піренеях і розбив голову об бетонний бордюр. Через цю смерть в екіпіровку спортсменів раз і назавжди увійшли шоломи.

PRESSE SPORTS/OFFSIDE X1, L'EQUIPE/OFFSIDE X3, GETTY X1, PRESS ASSOCIATION X1, REX/SHUTTERSTOCK X1

Ленс Армстронг (*справа*) і товариші Казартеллі по команді під час меморіальної служби наступного дня після трагедії.

«виховують» кращих велоатлетів, просто спантеличувало.

На Tour de France — 1962 він вперше примірив жовту майку лідера, і хай першим з перших протримався лише один день, та він був першим і єдиним британцем, котрому таке вдалося. Того року до фінішу він прийшов шостим, і для тогочасного британського велоспорту це було уже немало.

Сімпсон був незрівнянний у «класиці» — шосейних одноденних перегонах. У 1963-му він першим здолав 560-кілометрову трасу Бордо — Париж, наступного року переміг на 250-кілометровій Мілан — Сан-Ремо. Нарешті в 1965-му він здобув титул чемпіона світу, перемігши у шосейних велоперегонах у Сан-Себастьяні, що на Півночі Іспанії. Компанія BBC назвала його найвидатнішим спортсменом року. Це був успіх!

У 1966-му Сімпсон пережив травму, але сезон 1967-го почав у добрій формі. Він виграв престижні шосейні перегони Париж — Ніца, успішно пройшов два етапи *Vuelta à España* — шосейної багатоденки, одного з найвідоміших гранд-турів. Непогана була розминка перед Tour de France! Він сподівався стати першим британцем на паризькому п'єдесталі, до того ж перемога у престижних велоперегонах була потрібна йому, щоб укласти вигідну угоду з італійцями. Він мав усі причини вірити в успіх.

ЧОРТОВА ДЮЖИНА

На ранок *того* дня Сімпсон був шостим. Йому вкрай важливо було достойно пройти Мон-Ванту: це вивело б його на перші позиції, можливо, навіть забезпечило майку лідера. Але то був 13-й етап перегонів, чи не найскладніший на трасі 1967 року. Гора Мон-Ванту — найвища точка Провансу, її ще називають Гігантом Провансу, Горою вітрів, Лисою горою. Ближче до вершини вона дійсно гола, виблискує гладким білим піщаником, ніде ані деревця. Схили круті, траса звивиста, вітри на горі бешкетують, але у спекотні дні від нагрітого сонцем піщаника пашить нестерпним жаром і за кілька

ЗЛІВА: **Сімпсонові надають першу допомогу. Медсестра і лікар продовжуватимуть реанімаційні заходи і на борту поліцейського вертольота, котрий перевозитиме його у лікарню, але марно: через двадцять хвилин після прибуття у лікарню лікарі констатують смерть.**
ВГОРІ СПРАВА: **Пам'ятник Тому Сімпсону на горі Мон-Ванту — справжня святиня для велосипедистів.**

миль до вершини немов потрапляєш у розжарену піч.

Втім, Том Сімпсон загинув не від теплового удару. Звісно, важкі умови на трасі зіграли свою трагічну роль, та вирішальним фактором були не вони. Головною винуватицею була хімія — вбивчий коктейль з алкоголю й пігулок.

На той час учасникам Tour de France і їх командам супроводу заборонялося брати з собою питну воду навіть у найспекотніші дні. Освіжитися за першої ж потреби було неможливо, напій, бодай якийсь, ще треба було знайти. Тож атлети, забачивши при дорозі бар чи кафе, кидали велосипеди й змітали з полиць усе рідке, аби хоч якось втамувати спрагу й протриматися до іншої щасливої нагоди. Того дня рідина, якою тамував спрагу Сімпсон, вирізнялася далеко не бездоганними якостями: то було бренді, яке прихопив у місцевому кафе його товариш по команді. Проте не саме лише бренді доконало атлета. Лікар П'єр Дюма, котрий надавав Сімпсонові першу допомогу, виявив при ньому три пляшечки з-під амфетамінів — дві повністю пусті, одна — наполовину.

РЕПУТАЦІЯ

Ці дрібні пляшечки могли б добряче струсонути репутацію Сімпсона. Проте, проте...

Він був одним з найпопулярніших гонщиків Туру, найвідкритішим, найщирішим. Його обожнювала преса, любили спонсори, керівники, товариші по команді... Рекламникам було приємно з ним працювати, він легко приймав їхні правила гри й виконував те, що від нього вимагалося, без зайвих припрошувань, з чарівною усмішкою, керувався таким собі «кодексом честі», який, схоже, сам собі й вигадав: *«Як ти вже працюєш зі спонсором, то мусиш забезпечити йому максимальне висвітлення: тут ти і артист, і рекламний агент, і спортсмен — усе в одному»*. Якщо його просили носити сомбреро, він носив, як треба було надягти шолом пожежника — надягав. Як треба було зіграти класичного англійського джентльмена (а було й таке), він грав: з майстерно зроблених світлин на публіку дивився «рафінований денді» — у котелку, з чашкою чаю, зі свіжим примірником *The Times* у руці... І у спортивній формі.

Ну так, він був англієць, і за Ла-Маншем про це завжди пам'ятали, але він не був чужинцем. На континент він переїхав у 1959-му, швидко освоївся, жив спочатку у Бретані, потім у Парижі, тоді оселився у Бельгії, в Генті. Отак, мандруючи Європою, вивчив кілька мов. Він був без перебільшення чарівний. Та найбільший захват викликало те, що він виробляв на велотреку. Його тактика була проста й безхитрісна: краще зробити все можливе, провалитися, але бути на виду, аніж чекати й сподіватись. Він мав безліч прихильників по обидва боки Ла-Маншу, цього чарівного світлого хлопця просто не можна було не любити.

ПОВОРОТНИЙ МОМЕНТ

Амфетаміни... Невже вони йому й справді були потрібні, невже без них він не досяг би своїх висот?.. Він, імовірніше за все, над цим навіть не замислювався, просто прийняв загальні правила гри. Він прагнув досягти найвищих результатів, а зробити це без допомоги пігулок було нереально. Зрештою, так робили всі! Ну принаймні, більшість... Велоперегони завжди були виснажливою справою, спортсмен завжди працював на межі, тому мало не з перших змагань атлети шукали, чим простимулювати організм, як підтримати свої сили. Марсель Бідо, техдиректор французької команди у 1950-ті, запевняв, що принаймні три чверті усіх, хто виходить на трасу, сидять на допінгу. Належний допінговий контроль? Ні, не чули про таке!

Смерть британця сколихнула світову спортивну спільноту. У тому ж таки 1967 році МОК заснував спеціальну медичну антидопінгову комісію, яка в найкоротші терміни уклала перелік заборонених до вживання препаратів і розробила методики їх виявлення. Можна сказати, смерть улюбленця мільйонів не була марною...

L'EQUIPE/OFFSIDE X1, GETTY X1, TOPFOTO X1

Сім'я Братства на дозвіллі. Читання, гра в шашки і шахи, прослуховування музики були звичними заняттями простих братчиків.

Труд з Богом у серці

Розбираючи сімейні архіви, ***Андрій Костюченко*** *знайшов старовинний альбом, де в подробицях змальоване життя унікальної общини — Хрестовоздвиженського трудового братства. Його прабабуся Марія була вихованкою братської школи, звідти й альбом, і записи-спогади, які дивом збереглися. Досвід і досягнення Братства принаймні три десятиліття були предметом жвавого обговорення в інтелектуальних колах Російської імперії та Європи.*

ВГОРІ: Дума Братства на 1 січня 1903 року. У першому ряду в центрі — сам Микола Миколайович, зліва від нього мати і сестри Ольга *(біля матері)* та Марія *(перша у ряду)*.
Довічний блюститель Братства Микола Миколайович Неплюєв.
ЗЛІВА: Педагогічна рада Воздвиженської сільськогосподарської школи. Перший у другому ряду — І. С. Дикой.
СПРАВА: Випускниці братської жіночої школи. Юна Марія з подругами.
ВНИЗУ: Родина Диких із трьома дітьми, 1910 рік. Дівчинка на стільчику — бабуся автора.

Маленька Маня прискіпливо оглянула свої руки — чисті? Роздивилася розкладене на ліжку плаття, особливо комірець: він має бути ідеально чистий! Тоді стала перед дзеркалом: голову — вище, плечі не піднімати, спину тримати рівно. Пішла... Виходить, слово честі, виходить так, як показувала Олександра Миколаївна, матінка Миколи Миколайовича, їхнього доброго голови. Якось його ще називають, але те слово Мані запам'ятати не вдається, як і назви виделочок-ножиків, якими сервірують стіл до обіду в домі Олександри Миколаївни. То зветься етикет. А ще наставниці навчили її трішечки говорити англійською і французькою. Що ж останнє вчили? Адже Олександра Миколаївна неодмінно поцікавиться, вона така уважна, добра і, здається, все-все знає, і завжди вислухає, підкаже... Маня почала вбиратися. Сьогодні її запрошено на обід до Олександри Миколаївни: всіх вихованок братської школи у різні дні запрошують, і нині її черга. У домі Олександри Миколаївни її називатимуть на англійський лад — Мері. Дивно!.. Дівча здивувалося б більше, якби дізналося, якою буде його подальша доля. У 18 років вихованка братської школи Маня з благословення Думи (як усі у Братстві) вийде заміж за викладача Воздвиженської школи, агронома-педагога Івана Сильвестровича Дикого, у них народиться четверо дітей...

У сприйнятті малої Мані світ довкола неї був ідеальний. Власне, таким він і був, адже жила дівчинка у Хрестовоздвиженському трудовому братстві — унікальній громаді, створеній непересічною людиною.

ВИТОКИ

Перші братства — релігійно-національні організації, що ставили за мету збереження православної традиції, становлення громадянського суспільства, підвищення рівня освіти та культури, з'явилися на території сучасної України наприкінці XV — на початку XVI ст. Братства всі були різні, та мали й спільну рису: формувалися вони довкола церкви, парафіяльного ядра, жили за законами, подібними до цехових, утримувалися за рахунок внесків своїх членів — братів. Братські громади жили

ФОТО З СІМЕЙНОГО АРХІВА АВТОРА

УКРАЇНСЬКІ ЕТЮДИ ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКЕ ТРУДОВЕ БРАТСТВО

за правилами християнської доброчесності, приділяли увагу освіті, бо вважали знання зброєю для захисту віри. Діяли братства у Львові, Кам'янці, Вінниці, Луцьку, Галичі, Немирові... На їхньому фоні вирізнялося братство Хрестовоздвиженське, закладене на хуторі Воздвиженський поблизу Глухова у Чернігівській губернії. То було трудове братство — православна трудова громада, у діяльності якої поєдналися просвітництво, духовність та економічна складова.

ЗА ПОКЛИКОМ ДУШІ

Хрестовоздвиженське братство заклав наприкінці XIX ст. аристократ, представник багатої дворянської родини Микола Миколайович Неплюєв (1851–1908). Батько його, Микола Іванович Неплюєв, таємний радник, предводитель дворянства Чернігівської губернії, володів кількома маєтками на Чернігівщині та в інших краях імперії. Мати, уроджена баронеса Олександра Миколаївна Шліппенбах, доводилася онукою шведському полководцю Шліппенбаху. Микола у 1875-му закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету і став співробітником дипломатичного представництва в Мюнхені, казали, подавав надії. Та почувався він у світських колах незатишно. А потім цей сон... *«Перебуваю в селянській хаті,* — писав Неплюєв, — *серед селянських дітей, говорю з ними і відчуваю таку духовну відраду, якої змалку жадала душа моя».* Сон повторювався кілька разів, Микола Миколайович розмірковував, намагався розібратися... І мало не щодня переконувався, що тут, у світській метушні, йому не місце. У 28 років Неплюєв покинув дипломатичну службу і восени 1880-го остаточно переселився у батьківський маєток на Чернігівщині, на хутір Воздвиженський. Розмірковував він недовго: попросив батька виділити йому дім у містечку Ямпіль, що поряд з Воздвиженським, і вже в лютому 1881-го зорганізував школу для селянських сиріт. Десятьох перших учнів він особисто відібрав з найбідніших родин. Невдовзі вдалося заручи-

ВГОРІ: Братчики під наглядом педагога-агронома обробляють садові дерева від шкідників.
ВНИЗУ: Жінки на пташиному дворі Братства. Для розведення у господарстві закупалися кращі, найпродуктивніші породи худоби і птиці.
Робота в металообробній майстерні.

Аби діти змалку призвичаїлися до праці та набули практичного досвіду, щоденно і дівчатка, і хлопчики по 2–3 години допомагали старшим на городах, у саду, на фермі, в майстернях.

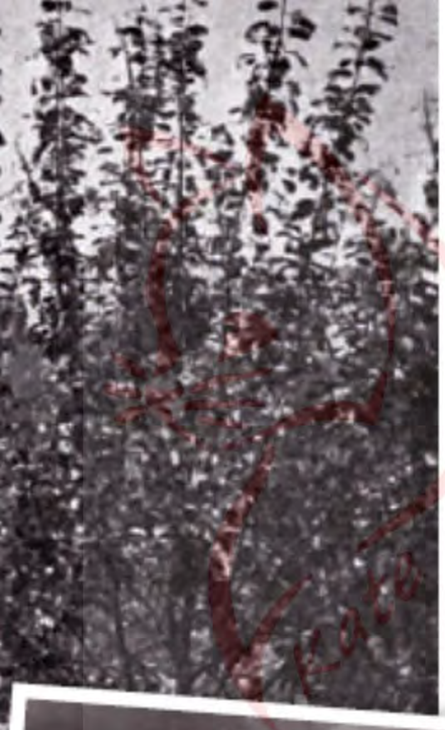

Родина Неплюєвих, 1880-ті, Олександра Миколаївна з доньками і сином.

тися державною підтримкою, і в 1885-му вже у самому Воздвиженському було відкрито п'ятирічну сільськогосподарську школу для хлопчиків, а в 1891-му — аналогічну для дівчаток, у Преображенському. Тут, серед сільських дітлахів, вирішуючи то побутові справи, то освітні й виховні питання, фактично ніколи не маючи спокою, він, проте, як у своєму сні, почувався щасливим. Власноруч збудований світ поглинав усю його увагу, займав усі помисли й час. Маленькі вихованці й учителі-однодумці стали йому як рідні. Усі вони, а ще мати і рідні сестри, котрі теж переселилися до Воздвиженського маєтку, були його великою родиною: власної сім'ї він так і не створив, одружений ніколи не був.

ШКІЛЬНА НАУКА

У школах викладалися загальноосвітні дисципліни, досить широко — агрономія і тваринництво і неодмінно — Закон Божий і Новий Завіт. До п'ятирічної школи приймали з 13 років за умови знання грамоти. Приймали всіх — дворян, міщан, селян. Спершу викладали запрошені вчителі з дипломами, та вже у 1888-му школі було надане право мати вчителів із власних учнів. Наступного ж року троє (з шести) вихованців першого випуску залишилися вчителювати у Воздвиженському. Через рік Неплюєв передав молодим учителям в оренду 255 десятин землі (бл. 278 га) — Різдвяний хутір, там вони збудували житловий будинок. З того почалася громада Братства.

У 1893 році Микола Миколайович уклав статут Братства і передав його на розгляд у Священний синод та імператорові Олександру III. Справу було схвалено на найвищому рівні, 16 вересня 1894 року Братство отримало юридичні права, а 8 жовтня вийшов указ Синоду про офіційне відкриття трудового братства під началом пана Неплюєва. З усіх подібних громад ця виявилася найжиттєздатнішою й найміцнішою: вона проіснувала майже чотири десятиліття, аж до середини 1920-х років!

ПРАВИЛА ЖИТТЯ

Неплюєв так формулював мету свого творіння: *«Заснувати відносини і працю на єдиних християнських засадах братолюбства»*. Увесь життєвий устрій Братства будувався за канонами традиційного православ'я, власність була виключно спільною, як велося в апостольській Єрусалимській громаді. Усіх братчиків було за родом занять поділено на артілі — «сім'ї»: вчителі, землероби, молочники... Кожна «сім'я» називалася іменем святого-покровителя, і на кожну зведено було окремий будинок; одруженим у ньому виділялися приватні кімнати, неодружені проживали по кілька осіб в одній. У кожній «сім'ї»-артілі обирали старшого, він вирішував усі питання спільного життя. Для прибирання, робіт на кухні та догляду за маленькими дітьми призначалися чергові. Щодня вся «сім'я» збиралася у їдальні для спільної молитви і трапези. У 1900 році у Братстві проживало 11 «сімей». Недарма у братській школі вивчали сільськогосподарські дисципліни, отримані знання, все найновітніше у галузі, застосовувалося на практиці. Завдяки впровадженню десятипільної сівозміни отримували врожаї у два з половиною рази вищі, ніж по сусідніх господарствах Чернігівської губернії. На тваринницькій фермі розводили кращі породи худоби, найвитриваліші, найпродуктивніші. За новими технологіями працювали і в столярних та металообробних майстернях.

Жінки полощуть білизну на ставку. Прання було важкою роботою, однак на допомогу жінкам щодня приходили дівчатка-підлітки.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ МОМЕНТИ

Статут Братства передбачав дві основні категорії братчиків: повноправні й прийомні. Повноправні постійно проживали у межах Братства, були господарями маєтку, на виборах вирішували долю громади; жінки, до слова, теж мали право голосу і могли обиратися на будь-які посади. Прийомні братчики на рівних правах отримували доходи, але на долю громади не впливали. Були ще *«соревнователи»* (рос., застаріле: *співревнителі. — Ред.);* вони жили за межами Братства, сприяли його роботі, допомагали матеріально.

ФОТО: А. КОСТЮЧЕНКО (2)

УКРАЇНСЬКІ ЕТЮДИ
ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКЕ ТРУДОВЕ БРАТСТВО

ЗЛІВА: Вихованки й наставниця біля входу в жіночу школу й гуртожиток Св. Діви Марії.
ВГОРІ: Наставниця Братства Марія Уманець із сестрою Ольгою та вихованкою.
ВНИЗУ: Харчувалися братчики спільно, у кожному гуртожитку було обладнано їдальню. На фото — їдальня гуртожитку Св. Андрія.

З числа повноправних братчиків довічно було обрано голову, або блюстителя Братства, ним став Микола Миколайович Неплюєв. Керувала життям Братства Дума на чолі з головою, вона вирішувала всі питання: економічні й духовні. У Думу входили також мати Миколи Миколайовича та сестри Марія Миколаївна Уманець та Ольга Миколаївна Неплюєва, вони до всього працювали у школі для дівчаток.

УСЕ — НА ВСІХ

Прибутки Братства розподілялися за статутом. 20 % чистого прибутку відраховувалися щорічно порівну до Основного і Запасного капіталу; залишок розподілявся порівну між повноправними і прийомними братчиками, але кошти на руки не видавалися, а записувалися на особові рахунки. Усі суми з особового рахунку до виходу члена з Братства, добровільного або примусового, не переходили у його розпорядження, витратити їх він міг лише «з відома простої більшості наявних членів Думи». Обмеження прав? Ні: кожному братчикові щорічно видавалося на руки 150 рублів на одяг й особисті речі. За житло і харчування плата бралася зі спільних коштів. Головно блюститель і Дума контролювали моральний дух громади. Для молоді організовувалися вечори з музикою і танцями, була читальня, самодіяльний театр, церковний хор, охочі вчилися музики, малювання, літератури...

ТРУД І ВИХОВАННЯ

У Братстві ніхто не сидів без діла. Діти змалку залучалися до посильної роботи по господарству. Хлопчики-підлітки щоденно 2–3 години чергували у стайні, столярній та слюсарній майстернях, на пасіках і току, дівчатка — на городах, молочній фермі, у полі й саду, допомагали у пекарні й на кухні, займалися ткацтвом, пранням. Закладені при Братстві школи, зокрема сільськогосподарська, скоро завоювали визнання. Юним вступникам треба було витримати конкурс чи не більший, ніж у гімназіях, — 5–7 чоловік на місце! Такий ажіотаж був не тому, що навчалися діти безкоштовно і жили на повному пансіоні. Неплюєвська школа давала ґрунтовні знання, її випускники могли знайти пристойне місце, продовжити навчання.

Усі побутові питання у «сім'ях»-артілях вирішував обраний старший. Прибирали приміщення, накривали стіл до обіду, доглядали за малолітніми дітьми по черзі.

Та пан блюститель не знав спокою: його бентежило, що, даючи юні знання, він не може достукатися до її душ. *«Мені довелося переконатися, що на землі не народжуються ангели...»* — писав він. Діти, зазначав він, *«егоїстичні, байдужі, цинічні, люблять мене тільки за забезпечені їм добрі матеріальні умови. І що найобразливіше, абсолютно не розуміють, що ж таке Любов до Бога...»*; все це властиве *«більшості дітей того православного простолюддя»*. Ці гіркі думки Миколи Миколайовича були правдою хіба що частково. Малі вихованці й любили його, і шанували, і Бога поважали — рівно так, як здатні діти. Любові й поваги треба вчити, з цієї ідеї з'явилося педагогічне ноу-хау — гуртки вихованців. Найстаранніші старшо-

класники зібралися у «Старший братський гурток». Кожен його член наглядав за навчанням і поведінкою 4–5 молодших «важких» дітей, аби *«привести їх до підніжжя Хреста Господнього»*. З'явився незабаром і «Молодший гурток». «Позагурткові» вихованці найбільше непокоїли блюстителя, та було напрацьовано заходи впливу на них. Покарань не було зовсім, натомість щотижня проводилися загальні збори, де кожний учень міг висловити свої зауваження, панувала демократія, учні самі вибирали наставників, вирішували, хто достойний стати членом гуртків.

У Братстві — великому господарстві — було облаштовано слюсарні, столярні майстерні, кузню.
НА ФОТО: Братчики правлять вози і лагодять сільськогосподарську техніку.

ФЕНОМЕНАЛЬНО!

У Хрестовоздвиженському храмі співав братський хор. І священник служив тут братський. У статуті було прописано: *«Дума Братства має право обирати священника з духовенства»*. Ніде в імперії не було подібного, у єпархії були невдоволені, але ж статут затвердив цар... Феномен Хрестовоздвиженського братства обговорювався у пресі й інтелектуальних колах імперії. Ним зацікавився граф Лев Толстой, вони з Неплюєвим зустрічалися, довго листувалися. Про Братство писала європейська преса. У 1898-му сюди завітав Гастон Боне-Морі — протестантський пастор, професор церковної історії на новоствореному протестантському богословському факультеті у паризькій Сорбонні. Про побачене він доповідав на засіданні Французької академії наук — слухачі були вражені. Цікавилися досвідом і у Кракові — у Воздвиженському бував професор Краківського університету Тадеуш Міцинський. Діяльність Неплюєва зацікавила Міжнародну лігу миру, Англо-російську літературну спілку в Лондоні, Міжнародну спілку Єдиного Людства у Парижі. Його запрошували з виступами. У 1890-х він писав про можливість заміни капіталістичного устрою системою трудових братств і в Росії, й у світі. У 1901-му цю ідею він роз'яснював у Румунії, Болгарії, Сербії, Австрії, Італії, Швейцарії...

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ

Не всі були у захваті від діяльності й самого факту існування Братства. Намагалася диктувати свої правила церква, та тут навіть найревніші «діячі» нічого не могли закинути. Небезпеку перш за все становили найближчі сусіди — селяни, котрі проживали довкола Братства. Основну масу місцевого селянства Неплюєв поділяв на три групи: *«Перша (невелика) співчуває справі Братства; друга (більшість) — ставиться недовірливо, побоюючись незрозумілої новації; третя (найменша) — ненавидить фанатично»*. Неприйняття чи й ненависть не були несподіванкою: велике міцне господарство сприймалося виключно як поміщицьке, а поміщик — гнобитель. Бували випадки, коли селяни підпалювали братське майно. Однак навіть такі ненависники бачили, як разюче відрізняється життя у Братстві від того, що за його межами. Втім, не всі були готові жити за законами Братства.

У 1900-му на загальних зборах на Світлу седмицю — тиждень перед Великоднем — один з учителів заявив: *«Праця без збагачення мені видається надто великим подвигом!»* Інші підтримали: порятунок душі — мета ефемерна, значно більше важить *«зручність у житті»*. У Братстві ж, мовляв, панує *«похмура релігійність»* і пан голова тримається як *«повновладний хазяїн»*. П'ятеро з Братства пішли. Але ж більшість лишилася. Через рік, 29 грудня 1901-го, Неплюєв підписав дарчу на частину маєтку (5313,95 десятини землі, бл. 5,8 тис. га), яка з усім добром переходила у власність трудового братства. Натомість Братство зобов'язувалося утримувати школи, храм і лікарню, Різдвяний і Ямпільський гуртожитки для дітей дошкільного і шкільного віку.

У ВИХОРІ ПОДІЙ

Революція 1905-го багатьох окрилила, дала надію на скорі й радикальні зміни. Серед таких був і Неплюєв: він зважився здійснити давню мрію — організувати Всеросійське братство, мережу трудових християнських громад. У 1906-му він узявся за створення общини у Києві, через рік — у Петербурзі, але справа не пішла.

Микола Неплюєв помер у 1908-му, за заповітом його землі й майно загальною вартістю 1 млн 750 тис. рублів відійшли Братству. Напередодні Першої світової війни актив Братства сягав 2 млн рублів. Доказом бездоганної роботи Братської думи як нового власника стала державна нагорода — Золота медаль на Всеросійській сільськогосподарській виставці 1911 року в Києві. Братська громада тоді налічувала близько 500 осіб, утримувала три початкові та дві сільськогосподарські школи. Братство ніколи не стояло осторонь суспільного життя. У 1914-му 77 братчиків пішли на фронт, у Воздвиженському було облаштовано лазарет. Дивом удалося Братству вписатися у нові, радянські реалії. У 1919-му воно отримало назву «Перша українська радянська комуна», через чотири роки було перейменоване у «Сільськогосподарську артіль ім. Жовтневої революції». Цього разу зі складу артілі виключили як колишніх поміщиць сестер Неплюєва.

Початком кінця став рік 1925-й. Членів Братської думи звинуватили у контрреволюційній діяльності, економічних і кримінальних злочинах, відбулися скорі суди, й усіх їх із родинами було вислано. Остаточно братство знищили у 1929 році, коли повним ходом ішла колективізація: братчиків із Воздвиженського просто вигнали...

Q&A

ЗАПИТУЄТЕ — ВІДПОВІДАЄМО

- СПИТАЄМО ЕКСПЕРТА
- ФАКТИ — ЦИФРИ
- ХТО У ЧОМУ ПЕРШИЙ?

ЧОМУ ОСТРІВ ПАСХИ МАЄ ТАКУ НАЗВУ?

Цей клаптик суші у Тихому океані має й інші імена — Те-Піто-о-Те-Генуа («Центр землі») та Мата-Кі-Те-Рангі («Очі, що дивляться в небо»). Люди, що населяли його багато століть тому і вирізьбили з каменю величних ідолів, називали свій острів Рапа-Нуї. Та у західному світі прижилася назва острів Пасхи. Так назвав його голландський адмірал Якоб Роггевен. Він пристав до берегів незнаної землі 5 квітня 1722 року, ранком на Великдень. Тому і назвав своє відкриття на честь великого церковного свята островом Пасхи.

ВИ ЗНАЛИ?
Острів Пасхи було відкрито під час експедиції з пошуку Південного континенту, *Terra Australius*. Учені вважали, що він мусить існувати, щоб урівноважувати масу Землі.

НЕ ТІЛЬКИ ГОЛОВИ
Усього на острові 887 кам'яних велетів моаї. І то не лише голови: більшість із них мають тіла і навіть ноги.

GETTY

НЕЗВИЧНА ВАРІАЦІЯ
Подарована Веллінгтонові статуя Наполеона — Марса зображує бога війни миротворцем.

ЩО ЗДОБУВ ВЕЛЛІНГТОН ЗА ПЕРЕМОГУ ПІД ВАТЕРЛОО?

Ну звісно, честь і славу, і подяку від усього європейського люду, і маршальські жезли — найвищу військову нагороду — від восьми держав... Але були й здобутки більш практичні — дари, трофеї, титули. Приміром, голландський правитель дарував йому титул князя Ватерлоо. Столиця рідної держави місто Лондон проголосила його своїм почесним громадянином і винагородила маєтком Стратфілд-Сай-хаус.

Були й інші цінності, серед них — подарована британським урядом статуя Наполеона у вигляді римського бога війни Марса роботи Антоніо Канови. У домі Веллінгтона цьому шедевру було відведене місце під сходами. Аби болючіше дошкулити переможеному ворогові, Веллінгтон переманив до себе його кухаря і спокусив двох його коханок і сестру Поліну.

ALAMY X2, GETTY X5

3

варіанти запису української мови засобами латинської абетки розроблялися у різний час. Найвдалішою вважають ґаєвицю хорватського поета і лінгвіста Людевіта Ґая на основі чеського правопису.

Чому в Середні віки носили гостроносі черевики?

Мода, панове, усе через неї. Не кожному в часи Середньовіччя (у XII–XV ст.) випадало мати взуття, а вже як черевики були, то треба було носити їх так, щоб бачили всі: який сенс надягати непримітну пару?..

Гостроносі капці звалися *пулени,* або *кракове*. Імовірно, чудернацьку форму взуття підгледіли на Сході хрестоносці й познайомили з новинкою Європу. Зазвичай носики черевиків сягали в довжину до десятка сантиметрів, але що вельможнішим був пан, то довшими були його черевики, інколи носи капців випиналися на пів метра. Щоб диво чоботарського мистецтва не заважало ходитили, носи закручували вгору, підгортали, прикріплювали до ноги стрічкою чи ланцюжком. Священники нарікали, що в такому взутті парафіяни не можуть стати як годиться на коліна під час молитви. Генерали бурчали, що у таких черевиках, точніше, військовому аналозі саботинах солдати не здатні воювати... Та що поробиш — мода! Втім, до кінця XV ст. від пуленів і сліду не лишилося.

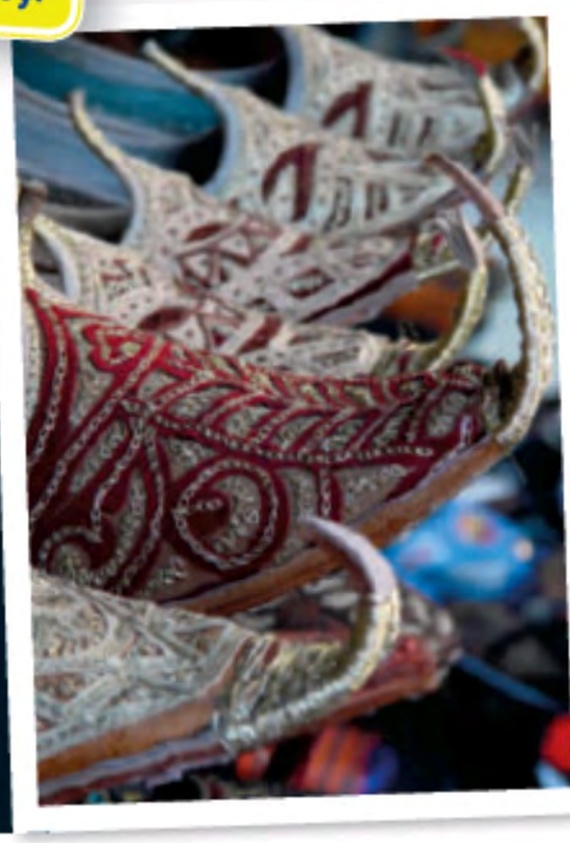

ЧАРІВНІ ЧЕРЕВИЧКИ
У таких капцях легко було розгнівити Бога і важко — здолати ворога, але які ж вони гарнюні!..

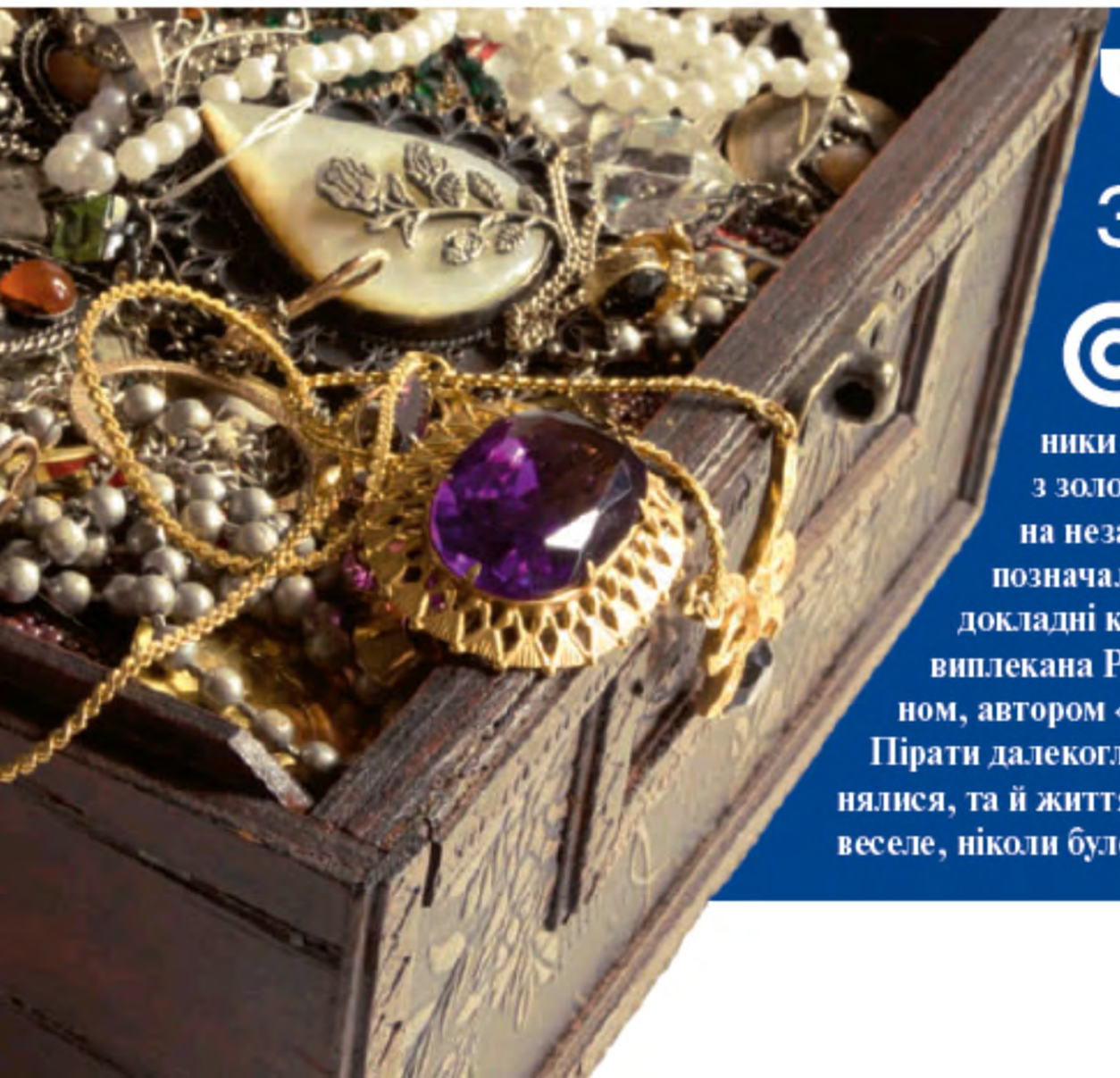

Чи справді пірати закопували скарби?

Перекази про золоту добу піратства, коли розбійники закопували скрині з золотом і коштовностями на незалюднених островах, позначали місце і малювали докладні карти, — вигадка, виплекана Робертом Стівенсоном, автором «Острова скарбів». Пірати далекоглядністю не вирізнялися, та й життя на Карибах було веселе, ніколи було думати про день прийдешній — живи й радій сьогодні. І здобич корсарів не завжди складалася із золота, то могли бути їжа, вино, цінні товари... Єдиний, хто точно складував трофеї, був Вільям Кід. Статків він тим не зберіг, а лише пришвидшив свою смерть на реї. Ще казали, французький флібустьєр Олівер Лавасер, коли його вели на ешафот, гукнув: «Знайди мої скарби, хто зможе!» — і кинув у натовп намисто, в якому було заховано зашифрований текст на 17 рядків. Прочитати його досі ще нікому не вдалося.

РАЗОМ ДО КІНЦЯ
У Сенека-Фоллз Сьюзен Браунел Ентоні, активістка американського суфражистського руху, вперше зустрілася з Елізабет Кеді Стентон.

Що таке Декларація переконань?

Документ із такою назвою було укладено у Сполучених Штатах, і він тісно пов'язаний з Декларацією незалежності, котра у 1715-му проголосила рівність для всіх громадян Штатів. Утім, по суті, там ішлося про рівність для всіх білих чоловіків, жінки й думати не сміли про який-небудь вплив на суспільне життя. А часи змінювалися. Від початку XIX ст. жіноцтво набралося сміливості й усе частіше заявляло про свої права. 19 липня 1848 року в містечку Сенека-Фоллз, штат Нью-Йорк, відбулася Перша конференція з прав жінки. Елізабет Кеді Стентон та Лукреція Мотт уклали документ за зразком Декларації незалежності, і Стентон зачитала його з трибуни. У Декларації переконань наголошувалися «самоочевидні істини», зокрема що чоловіки й жінки рівні перед Богом; на цій підставі жіноцтво вимагало негайно забезпечити йому всі належні права і привілеї — від майнових до виборчого права. Декларацію переконань підписали 32 чоловіки і 68 жінок. Політики сприйняли документ вороже, преса здійняла галас, і частина активістів свої підписи відкликала. Однак процес почався, і невдовзі американські суфражистки досягли всього, що зазначалося у їхній Декларації. А сама Декларація переконань... зникла, наче ніколи її й не існувало.

ВИ ЗНАЛИ?
Перший словник української мови «Лексиконъ славеннороссκій і именъ тълкованіє», який видав у 1627 році білорусько-український письменник, друкар і гравер Памво Беринда, містив бл. 7 тис. слів.

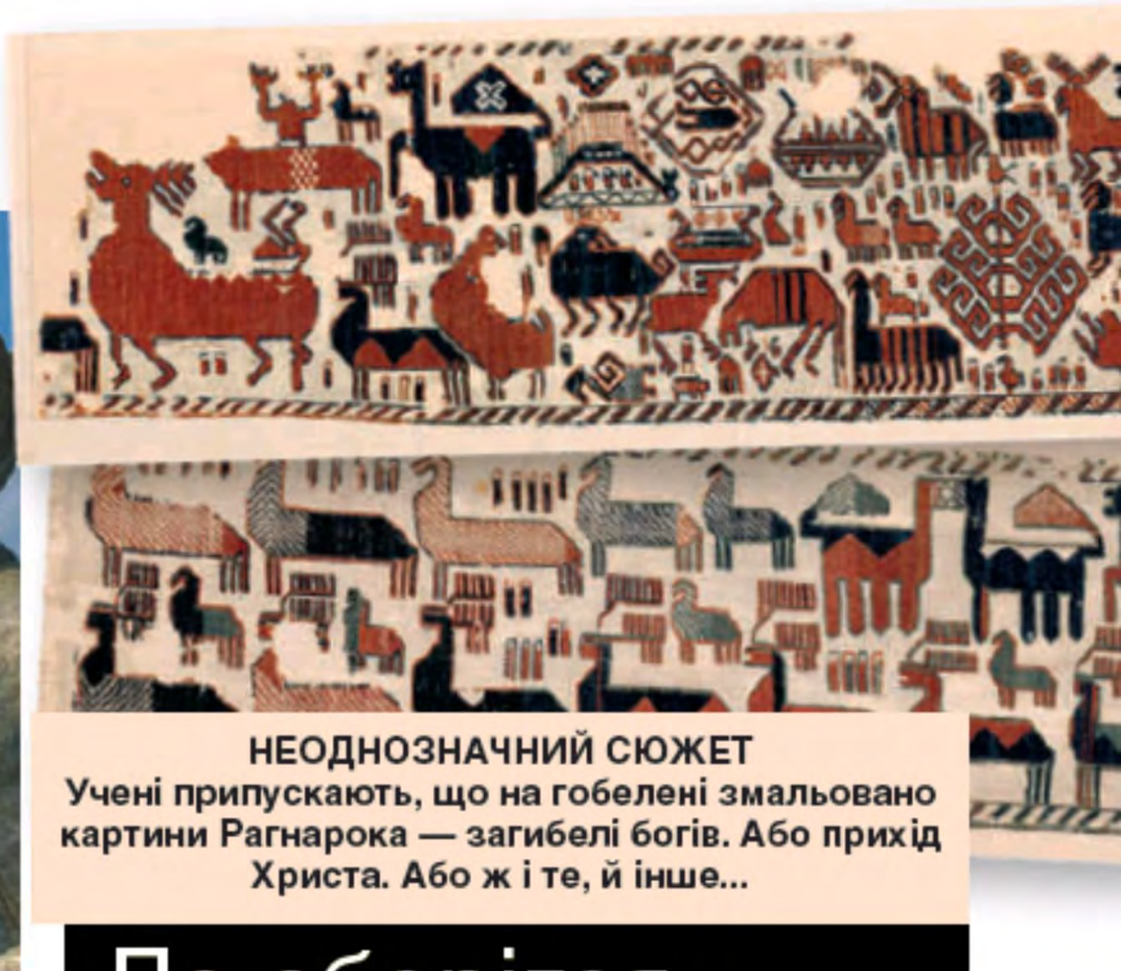

НЕОДНОЗНАЧНИЙ СЮЖЕТ
Учені припускають, що на гобелені змальовано картини Рагнарока — загибелі богів. Або прихід Христа. Або ж і те, й інше...

Де зберігся найстаріший гобелен?

Можна називати гобелен з Байо IX ст. н. е. Але строго кажучи, то лишень вишите шерстю лляне полотно. Варто згадати зразки давньогрецького ткацтва, датовані III ст. до н. е., та від них час лишив тільки невеликі фрагменти. Найкраще збереглися до наших днів гобелени з Оверхогдаля епохи вікінгів. За даними радіовуглецевого аналізу, їх було виготовлено у 800–1100 рр. н. е. Гобелени виявив у ризниці церкви Оверхогдаля (Швеція) Йонас Хольм у 1910 році, бракувало лише кількох фрагментів. Коли гобелени було відчищено, постала дивовижна картина: унікальне поєднання язичницьких і християнських сюжетів — Світове дерево Іггдрасіль у центрі композиції, міфічні тварини, кораблі вікінгів, вершники і християнські церкви, восьминогий кінь Одіна Слейпнір...

Хто зробив перше кольорове фото?

То був шотландський учений — фізик і математик — Джеймс Клерк Максвелл. О ні, жодних зазіхань на славу французьких винахідників Луї Дюко дю Орона чи Шарля Кро, їхні досягнення у цій царині — то вже новий рівень технології, зображення на матеріальних носіях. Максвеллові ж удалося отримати лише проекцію предмета, але проекцію кольорову! Наприкінці 1850-х на вивчення теорії кольорів його надихнули праці Ісаака Ньютона. У 1861-му вчений за допомогою однооб'єктивної дзеркальної камери Томаса Саттона сфотографував зав'язану декоративним вузликом стрічку з шотландки, тартанову стрічку, як її ще називають. Було зроблено послідовно три фото через фільтри, зафарбовані розчинами солей різних металів: зелений, червоний і синій. Отримані зображення за допомогою «магічного ліхтаря» — прообразу діапроєктора — Максвелл продемонстрував науковій спільноті у Королівському інституті в Лондоні.

ВУЗЛИК НА ЗГАДКУ
Негативи зображення нині зберігаються в домі-музеї Максвелла в Единбурзі.

4

особи за всю історію отримали двічі Нобелівську премію: Джон Бардін (фізика), Фредерік Сенгер (хімія), Лайнус Полінг (хімія та премія миру) і Марі Кюрі (фізика і хімія).

ХТО ПЕРШИЙ НАДІСЛАВ ПОШТОВУ ЛИСТІВКУ?

Запеклу суперечку щодо цього ведуть Австрія, Німеччина та Сполучені Штати. Однак першим відправником мальованої поштової картки був англієць. І не у 1870-х, коли картки розповсюдилися по всій Європі, а за три десятиліття до того. Звали англійця Теодор Едвард Хук — письменник, композитор і знаний жартівник. Року 1840-го він надіслав на свою власну адресу поштову картку, на якій зображено було напружену роботу працівників поштового відомства. Чи дорого коштував Хукові той жарт — невідомо, а от колекціонери на ньому непогано заробили: у 2002-му поштову картку було продано на аукціоні за £31 750.

СТРАТЕГІЧНИЙ ПРОДУКТ
На виготовлення одного цепеліна потрібні були нутрощі 250 000 корів. Тут не до ковбасок, країна у небезпеці!

ТІЛЬКИ ДЛЯ ФРОНТУ!

Чому в Першу світову німці не їли ковбаски?

Відповідь проста: через урядову заборону. Німеччина, розв'язавши війну, всі сили й засоби кинула на перемогу, і волові черева — натуральна оболонка для ковбасок і сосисок — із сировини харчової промисловості перетворилися на сировину стратегічну. Адже з них виготовляли бодрюш — багатошарову тканину для оболонки цепелінів. М'ясників Німеччини, Австрії, Польщі та Північної Франції зобов'язали здавати цінний продукт на потреби армії, виготовлення і споживання ковбас було суворо заборонене. Усе для перемоги!

ALAMY X2, GETTY X2

Де знайдено найстарішу мумію?

З літератури і кіно ми точно знаємо, що мумії — вони родом з Єгипту, з величних пірамід, котрі охороняє Сфінкс. Але не тільки єгиптяни володіли мистецтвом муміфікації, й навіть не вони перші його освоїли.

Народ чинчорро, котрий проживав на території сучасного регіону Такна (Перу) та областей Аріка-і-Парінакота й Тарапака (Чилі), дізнався про можливість муміфікації тіл померлих 9000 років тому — принаймні такий вік найстаріших мумій, виявлених на тихоокеанському узбережжі Південної Америки на початку 1900-х років. Загалом учені виявили 282 мумії. Частина мумій утворилася природним шляхом: сприяли надзвичайно сухий клімат пустелі Атакама та високий вміст солей у грунті, але більшість решток муміфіковані руками людини. Процес трохи подібний до єгипетського. М'які тканини й органи з тіла видалялися, порожнини заповнювалися соломою, щоб тіло тримало форму, використовували дерев'яні палиці. На обличчя мумії вкладалася глиняна маска. Тіло загортали у тростину, висушували на сонці й тільки після цього ховали. У культурі чинчорро таким чином хоронили всіх незалежно від статусу й походження. Найдавнішу південноамериканську мумію, оброблену людиною, датовано 5050 р. до н. е. Це мумія дитини.

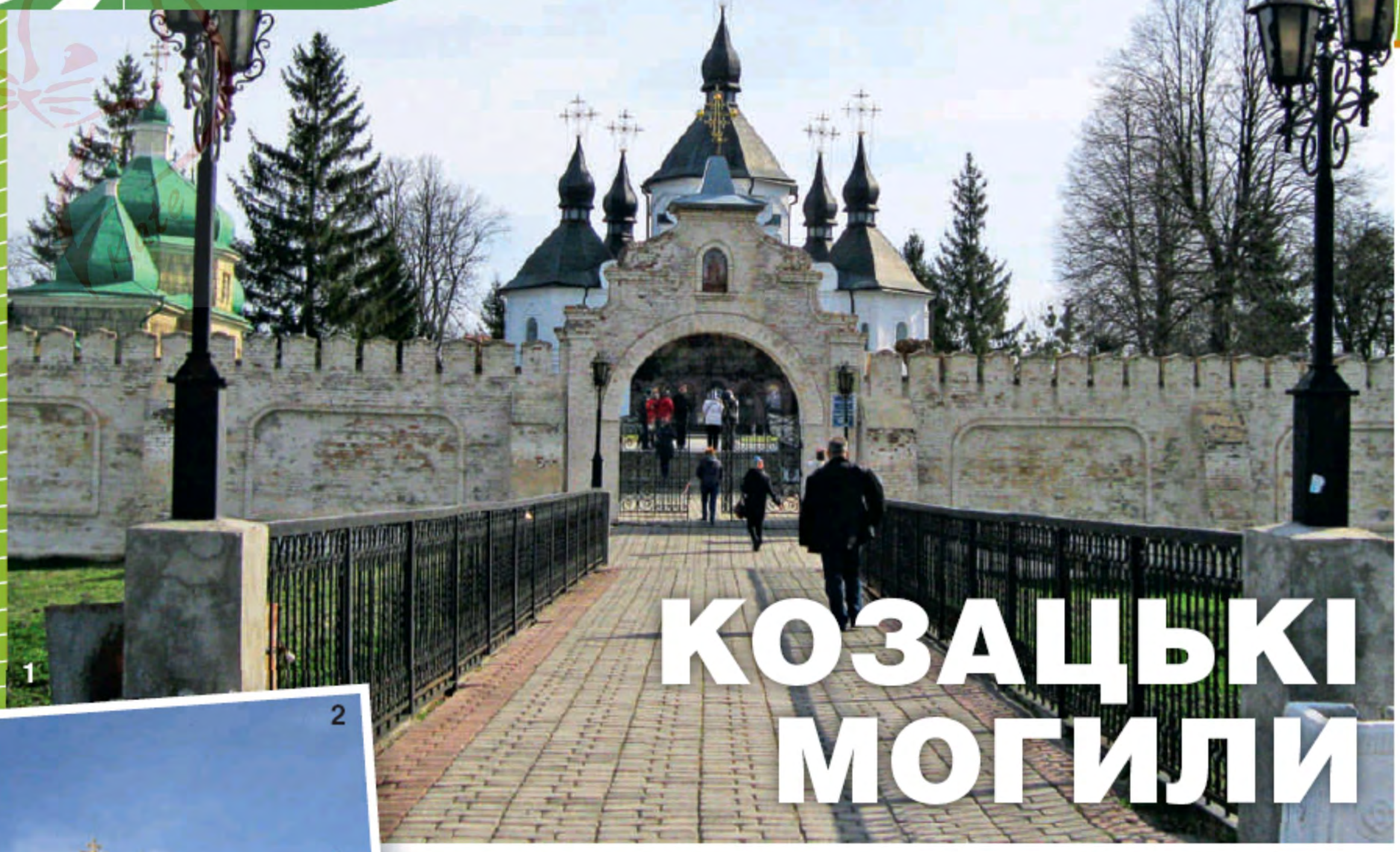

1

КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ

2

Мандруючи Рівненщиною, навіть нехтуючи дороговказами, рано чи пізно опинишся у селі Пляшева. А звідти вже сама дорога заманить тебе на острів Журавлиха. І тому лишень, що оминути цю місцину неможливо. Чому так? Знає письменник **Андрій Костюченко.**

На острові Журавлиха стоїть міцна фортеця. Грізна вона тільки з виду, насправді ж то свята обитель. Збудовано її не за древніх князів, а лише 1914 року, однак вона — хранителька давніх подій української історії. Це осередок Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» («Козацькі могили»). Козацькі могили — реальний історичний об'єкт: поряд з фортецею-обителлю закладено найбільшу в Україні могилу козаків і селян, котрі загинули у битви під Берестечком.

Берестецька битва між козаками й поляками — Річчю Посполитою — була однією з найбільших у європейській історії. Військо Запорозьке на чолі з Богданом Хмельницьким, підтримуване армією хана Ісляма III Герея і повсталими селянами, у червні року 1651-го стало на бій проти польсько-литовської армії короля Яна Казимира та його коронних гетьманів. Напружені бої з атаками й контратаками, перегрупуваннями, відступами, зрадами й подвигами тривали майже два тижні. За підрахунками польських і українських істориків, загальна кількість учасників битви сягала 300 тисяч; під Берестечком полягло по 100 тисяч воїнів з обох сторін.

Дня четвертого від початку битви татари знялися з позицій і відступили. Хмельницький з писарем Виговським кинулися навздогін Герею, а коли наздогнали, хан полонив гетьмана. Козаки лишилися без очільника. Вони стали табором ближче до берега, укріпилися, кілька разів завдали ворогові відчутних ударів, та зрештою були оточені поляками. У нещадній різанині загинуло близько десяти тисяч запорожців, наказний гетьман Іван Богун під прикриттям 300 козаків (така от паралель з 300 спартанцями!) вивів з оточення тих, хто вижив...

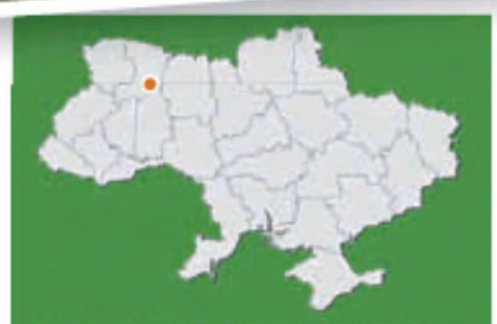

ТОЧНІ КООРДИНАТИ
с. Пляшева,
Рівненська область

ЩО ПОДИВИТИСЬ
- Музей заповідника
- Урочище Гайок, місце бою трьохсот козаків
- Урочище Козацька Переправа, місце переправи козаків через річку Пляшівку

ФОТО: АНДРІЙ КОСТЮЧЕНКО

3

4

5

1. Центральний вхід у комплекс «Козацькі могили» та головний храм Св. Георгія Побідоносця. **2.** Михайлівська козацька церква (1615 рік). **3.** Приділ (церква) Бориса і Гліба у Георгіївському храмі. **4.** Іконостас Михайлівської церкви. **5.** Люстра-підвіс над козацькою усипальницею в підземній церкві Параскеви П'ятниці.

Події під Берестечком закарбувалися у народній пам'яті, місцину, де гримів бій, люди здавна прозвали Козацькими могилами, там установили хрест і зносили до нього знайдені рештки козаків. Із середини XIX ст. часто приїздили до Козацьких могил люди, аби поклонитися героям. Офіційно пам'ять козаків уперше вшановували на річницю битви в 1908 році. Тоді ж виникла ідея на острові Журавлиха збудувати храм-пам'ятник. Спершу було зведено дерев'яну Троїцьку каплицю, туди заклали зібрані рештки для тимчасового зберігання. Каплицю освятив у травні 1909-го кременецький єпископ Никон. Того ж року в храмі поселилися перші ченці.

У 1912-му на Журавлиху перенесли старовинну дерев'яну козацьку Михайлівську церкву (XVII ст.) із сусіднього села Острів і з'єднали її підземним ходом з новим храмом. Церкву відбудували й реконструювали у первісному вигляді. Храм дерев'яний, трикупольний, зрубний — у традиціях архітектури дерев'яних храмів Волині XVII ст. У Михайлівській церкві зберігся дерев'яний іконостас XVII–XVIII ст., прикрашений різьбою по дереву, вкритою золотом і сріблом.

Роботи зі спорудження храму закінчилися навесні 1914 року. Поряд з церквами виріс Георгіївський собор — головний храм чоловічого монастиря, двоповерхові покої братії з трапезною, готель, із західного боку — мур.

Розпис головного фасаду виконав видатний художник Іван Їжакевич, він же створив одинадцять картин на козацьку тематику, які стояли у нішах стіни (свого часу їх було вивезено до Австрії).

Собор стоїть у центрі острова Журавлиха на штучному узвишші. Проєктував його архітектор Володимир Максимов — учень архітектора Щусєва, будівельними роботами керував волинський єпархіальний архітектор Володимир Леонтович. Спорудження тривало з 1910-го по 1914-й. Храм виконано у стилістиці українського бароко, характерній для XVII–XVIII ст. Він унікальний: його вхід слугує водночас іконостасом, тому щорічну службу по загиблих у дев'яту п'ятницю від Великодня відбувають просто неба. Ще одна примітна деталь: собор триярусний, складається фактично з трьох діючих церков: підземної церкви Великомучениці Параскеви, середньої Георгія Побідоносця і верхньої, так званої балконної, Бориса і Гліба.

У церкві Параскеви П'ятниці встановлено козацьку усипальницю — чотириметрове кам'яне склепіння зі скляним саркофагом. Тут покояться загиблі на полі Берестецької битви.

Від гробниці підземний хід веде до козацької церкви Святого Михайла.

У червні 1914-го комплекс Козацьких могил було урочисто освячено й засновано тут монастирський скит. У 1920–1940-х роках тут проживало до 30 ченців і послушників. Монастир пережив польську владу, прихід радянської влади і Другу світову війну, повернення радянської влади...

У 1966 році цю місцину перетворено на музей-заповідник. У 1980—1990-ті роки під керівництвом доктора історичних наук Ігоря Свєшнікова велися масштабні археологічні дослідження, що суттєво збагатило фонди музею. У 1991 році на Козацьких могилах встановлено пам'ятник козакам і селянам-повстанцям скульптора Анатолія Куща. Того ж року заповідник отримав статус державного, з 2008 року — національного.

СТОП-КАДР

ЧЕМПІОНАТ СВІТУ,
1982, ІСПАНІЯ

Матч
Аргентина — Бельгія
Дієго Марадона, тоді молодий і дуже перспективний гравець, нова зірка аргентинської збірної, опиняється один проти шістьох бельгійців. Кадр захопив на плівку фотограф Стів Пауелл з журналу *Sports Illustrated*. Здається очевидним, як мають розвиватися події: Марадона отримує пас від штрафного, бельгійці активують захист, Марадона робить ривок, небезпечний момент і... Ну, це судячи з зображеного на фото, з точки, звідки знімав фотограф. Насправді на полі нічого примітного не сталося, Марадона навіть не спробував пробити бельгійський захист і взагалі ніяк не виявив себе у грі. Аргентина програла з рахунком 1:0.

GETTY

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ

КОМАНДА ЖУРНАЛУ "ІСТОРІЯ. НОВИЙ ПОГЛЯД" ЗАПРОШУЄ ВАС НА ЦІКАВУ ЗМІСТОВНУ ЗУСТРІЧ.
ДЛЯ ПРИСУТНОСТІ ПРОСИМО ВАС ЗАРЕЄСТРУВАТИСЯ ЗА АДРЕСОЮ
I.GRINKOVA@BURDA.UA ДО 20 СЕРПНЯ ВКЛЮЧНО.
ПРО МІСЦЕ І ДАТУ ПРОВЕДЕННЯ ЗУСТРІЧІ ЗАРЕЄСТРОВАНИХ ОСІБ
БУДЕ ПОІНФОРМОВАНО.

ІСТОРІЯ
НОВИЙ ПОГЛЯД КОЛИ МИНУЛЕ ОЖИВАЄ
ВИПУСК 8-9/ СЕРПЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 2019

Українське видання
Виходить раз на два місяці
Засноване і видається: ДП «Бурда-Україна»
Головний редактор: Олександра Маленко
Бренд-менеджер: Інна Грінькова, i.grinkova@burda.ua

Комерційний директор:
Галина Земледух, g.zemledukh@burda.ua

Відділ реклами: тел. (044) 490-83-63,
факс (044) 490-83-64

Розповсюдження: Burda Distribution Services
тел.: (044) 494-07-92, (044) 494-07-93
distribution@burda.ua

Адреса редакції: Україна, 03124, м. Київ,
вул. Радищева, 10/14, корпус «Ю»
тел.: (044) 490-83-62 (доб. 77-81),
факс: (044) 490-83-60
Адреса редакції і видавця співпадає

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідоцтво про реєстрацію КВ 23176-13016Р від 22.03.2018

За зміст реклами редакція відповідальності не несе. Матеріали, позначені ☛, публікуються на правах реклами. Думка редакції може не співпадати з думкою авторів. Усі права належать видавцеві та засновникові — ДП «Бурда-Україна». Передрук і будь-яке відтворення матеріалів можливе лише з письмового дозволу видавця.

Типографія: «Юнівест Принт»,
01054, Київ, вул. Дмитрівська, 44б
Номер замовлення: 181/10808
Дата виходу: 02.08.2019
Наклад: 15 000 прим.

HISTORY REVEALED Bringing the past to life

© Immediate Media Company Bristol 2017.
All rights reserved. No part of *History Revealed* may be reproduced in any form or by any means either wholly or in part, without prior written permission of the publisher. Not to be resold, lent, hired out or otherwise disposed of by way of trade at more than the recommended retail price or in mutilated condition. Printed in the UK by William Gibbons Ltd. The publisher, editor and authors accept no responsibility in respect of any products, goods or services which may be advertised or referred to in this issue or for any errors, omissions, misstatements or mistakes in any such advertisements or references.

Editor Paul McGuinness, paul.mcguinness@historyrevealed.com
Production Editor Alicea Francis
Staff Writer Alice Barnes-Brown
Art Editor Sheu-Kuei Ho
Picture Editor Rosie McPherson
Illustrators Jonty Clark, Esther Curtis, Sue Gent, Chris Stocker
Contributors & experts Clemmie Beresford, Tracy Borman, Emily Brand, Rhiannon Furbear-Williams, Anna Harris, Julian Humphrys, Greg Jenner, Pat Kinsella, Sandra Lawrence, Rupert Matthews, Miles Russell, Mark Simner, Richard Smyth, Carl Watkins, Johnny Wilkes, Sue Wilkes, John Wright

Kate

euro group

ВОДА ПРИРОДНА

ДЛЯ ЩОДЕННОГО ВЖИВАННЯ

ОПТИМАЛЬНИЙ* СКЛАД ВОДИ:

Кальцій (Ca) не більше 6 мг/л,
Калій (K) — 1,2 мг/л,
Магній (Mg) — 8,5 мг/л,
pH — 6,5-8,5

pH 7**

У МЕРЕЖАХ СУПЕРМАРКЕТІВ

КОСМОС ТАВРИЯ В

INSTAGRAM.COM/TAVRIAV
INSTAGRAM.COM/COSMOS.MARKET

FACEBOOK.COM/TAVRIAV
FACEBOOK.COM/KOSMOS.MARKET

WWW.TAVRIAV.ORG

* В межах, передбачених ДСанПіН 2.2.4-171-10

**Згідно протоколу випробувань №272 від 01.10.18 р. Значення pH може коливатись в межах передбачених ДСанПіН 2.2.4-171-10